

**TÜRKİYE’DE AYRIMCILIK ALGISI VE HAK ARAMA MEKANİZMALARINA
BAŞVURU SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN ENGELLER**

Hazırlayanlar

Mustafa Kemal Coşkun

Ercan Şen

Saha Araştırması

SOAR Sosyal Araştırmalar

Ekim, 2020

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AYM	Anayasa Mahkemesi
BM	Birleşmiş Milletler
ESHİD	Eşit Haklar için İzleme Derneği
KAOS-GL	Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği
KDK	Kamu Denetçiliği Kurumu/Ombudsmanlık
LGBTİ+	Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transseksüel, İnterseks (Artı)
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TİHEK	Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu

İçindekiler

1. Giriş.....	3
2. Çalışmanın Yöntemi ve Alan Çalışması	8
3. Ayrımcılığın Algılanma Düzeyi ve Biçimleri.....	10
3.1. Ayrımcılığın Yaygınlığı	10
3.2. Ayrımcılık Algısı ve Demografik Göstergeler Arasındaki İlişki.....	14
3.3. Türkiye’de Ayrımcılık Nedenlerine İlişkin Algular.....	16
3.4. Ayrımcılık Deneyimleri ve Geleceğe İlişkin Algular	20
3.5. Ayrımcılıkla Mücadele Deneyimleri	29
4. STK’lar ve Ayrımcılıkla Mücadele	46
5. Sonuç ve Tartışma	50
Ek: Demografik Veriler	54
1. Introduction	58
2. Methodology and Field Study	64
3. Levels and Forms of Perception about Discrimination	66
3.1. Prevalence of Discrimination.....	66
3.2. The Correlation between the Perception of Discrimination and Demographic Indicators	69
3.3. Perceptions about the Causes of Discrimination in Turkey.....	70
3.4. Lived Discrimination and Perceptions about the Future	72
3.5. Experiences in Combating Discrimination.....	78
4. NGOs and Combating Discrimination	91
5. Conclusion and Discussion	95
Appendix: Demographic Data	99

1. Giriş

Ayhan Işık'ın ani ölümü üzerine Nubar Terziyan, bu beklenmedik kayba dair derin üzüntüsünü ifade ettiği bir gazete ilanı verir. İlan, “Amcan Nubar Terziyan” imzasıyla son bulmaktadır. Bunun üzerine Ayhan Işık'ın gayrimüslim olarak algılanmasından endişe duyan ailesi şöyle bir “karşı ilan” verir: “Önemli bir düzeltme. ‘Amcan Nubar Terziyan’ imzasıyla çıkan ilanla sevgili varlığımız Ayhan Işık'ın hiçbir ilişkisi yoktur. (...) Görülen lüzum üzerine üzüntüyle duyururuz. Ailesi.”¹

Bugün yukarıdakine benzer ayrımcılık örneklerini daha fazla tanıyoruz,² zira 40 yıl öncesine göre ayrımcılıkla ilgili daha fazla bilgi sahibiyiz ve bu da onu daha fazla görünür kılıyor. Dünya üzerinde çok yaygın bir şekilde görülen ve farklı formları bulunan bir olgu olması nedeniyle ayrımcılık, farklı biçimlerde tanımlanabilmektedir. Dolayısıyla bu yaygınlık ve çeşitlilik, hangi davranışların ayrımcılık olarak niteleneceğini de zaman zaman zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, her türlü ayrımcılık biçimi, tipi, ona gösterilen toleransın derecesi, ona karşı mücadele biçimi, hatta ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik algılanan ihtiyaç bile ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Bu farklılıklara karşın, ülkeler arasındaki ortak nokta, ayrımcılığın günümüzün modern dünyasında kabul edilemez bir toplumsal yaşam biçimi olduğudur.³

Farklı form ve derecelerine rağmen üzerinde ortaklaşılabilecek ayrımcılık tanımları yapmak mümkündür. Nitekim en eski tanımlardan Antonovsky'nin tanımı böylesi bir içeriğe sahiptir: “Ayrımcılık, bir durumla rasyonel olarak ilgisiz gerekçelerle etkili biçimde yaralanmış kişiler olarak tanımlanabilir. Bireyler, kapasitelerine, liyakatlerine ya da davranışlarına değil, yalnızca tanımlanabilir bir dış grup üyeliğine bağlı olarak arzu edilen ve beklenen ödül veya fırsatlardan mahrum bırakılır.”⁴ Benzer biçimde Göregenli, ayrımcılığı tanımlarken bireyin içinde bulunduğu grubun özelliklerini temel almaktadır.

Ayrımcılık, bir gruba veya grubun üyelerine karşı önyargılardan beslenen olumsuz tutum ve davranışların tümüyle ilgili bir süreçtir. Önyargılar ve dolayısıyla ayrımcılık, bir gruba ya da grup üyelerine yönelik olumsuz düşüncelerin yanı sıra hoşlanmama, hor görme, kaçınma ve nefret etmeye kadar uzanan olumsuz duyguları içeren tutumlara da yol açarlar. Önyargılar, diğer insanları, bireysel varoluşlarından değil, grup aidiyetlerinden hareketle değerlendiren bir tutumu ve olumsuz, dogmatik kanaatleri ifade eder. Önyargılar sonucunda oluşan ayrımcı davranışlar tek tek bireylere yöneltilmiş olsa da, ayrımcılığı, insanlararası ilişkilerdeki hoşlanmama, uzak durma gibi ‘ters’ ve ‘kötü’ davranışlardan ayıran şudur: Ayrımcılığın

¹ Dilara Balcı'nın Yeşilçam'da Öteki Olmak kitabından akt. Benlisoy, Foti. (2018). “Azlaştırılan ve azımlıklaştırılan Rumlar: Neron Kompleksi”, *Ayrımcılığın Yüzleri* içinde, (der. Ülkü Doğanay), Ankara: Kapasite Geliştirme Derneği, s. 131.

² Anlatılan olaydan tam 40 yıl sonra yayınlanan ve etnik kökene yönelik ayrımcılık konusunda çokça örnekler sunan bir çalışma için, bkz. Medyada Nefret Söylemi ve Ayrımcı Söylem, 2019 Raporu, Hrnt Dink Vakfı Yayınları.

³ Leblebici, Doğan N. ve ark. (2005). “Employment of Persons with Disabilities in Turkey: The Effectiveness of Current Measures for the Prevention of Discrimination”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 16/1, s. 25.

⁴ Antonovsky, Aaron. (1960). “The Social Meaning of Discrimination”, *Phylon*, 21/1, s. 81.

yöneldiği kişiler, kişisel özellikleri değil, ait oldukları grubun özellikleri nedeniyle bu davranışın hedefi olmaktadır.⁵

Ancak ayrımcılık, sadece “ayırarak” değil, aynı zamanda hiyerarşik olarak sınıflandırmak ve dışarıda bırakmak ya da görmezden gelmek demektir.⁶ Avrupa Komisyonu, ayrımcılığı “İki kişi ya da durum arasında bir farklılık olmamasına rağmen farklı davranışlarda bulunmak veya kişi ya da durumlar arasında ayırım yaratmak ya da farklı durumlar söz konusu olmasına rağmen benzer şekilde davranmaktır”⁷ biçiminde tanımlamaktadır.

Avrupa Komisyonu’nun tanımı doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki ayrımcılık türünün ortaya çıktığını göstermektedir.⁸ Doğrudan ayrımcılık, ‘benzer durumlardaki kişilere nesnel veya makul bir gerekçe olmaksızın farklı muamele etmek’ olarak tanımlanırken, dolaylı ayrımcılık ise *de facto* bir durumdan kaynaklanabilen ve özel bir grubu hedeflemese bile özellikle bir grup üzerinde orantısız biçimde zararlı etkilere sahip olan genel bir politika ya da tedbir olarak tanımlanır.⁹

Bu tanımlardan hareketle genel itibariyle aşağıdaki durumların gerçekleştiği noktalarda ayrımcılığın ortaya çıktığı söylenebilir:

- Aynı durumdakilere farklı muamele ayrımcılık yasağının ihlali niteliğindedir.
- Farklı durumdakilere aynı muamele ayrımcılık yasağının ihlali niteliğindedir ve eşitsizlik yaratma, eşitsizlikleri pekiştirme ve eşitsizlikleri artırma potansiyeline sahiptir.
- Farklı durumdakilere yapılan farklı muameleler, muamelenin nitelik ve ölçüsüne göre, eşitsizlikleri arttırabilir, eşitsizlikleri muhafaza edebilir ya da eşitsizlikleri ortadan kaldıracaktır.¹⁰

Sorunun tanımlanma biçimi hangi tutum ve davranışların ayrımcılık olarak niteleneceğini anlamamızı sağladığı gibi, aynı zamanda bu tutum ve davranışlarla hangi araçlarla mücadele edileceğini de belirler. Ancak ayrımcılığın bir sorun olarak görülmesi ve mücadele edilmesi gerektiği fikri ayrımcılığın tarihi kadar eski değildir. Ayrımcılıkla mücadele 1950’li yıllardan

⁵ Göregenli, Melek. (2012). “Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık”, *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar* içinde, (der. Kenan Çayır-Müge Ayan Ceyhan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 21.

⁶ Johnson, G. D.-Guillard, V. (2017). “Discriminations dans les Services Marchands: Le Cas des Chambres D’hôtes en France”, *Dauphine Recherches en Management* içinde, Paris: La Découverte, s. 31.

⁷ Avrupa Komisyonu. (2005). *Ayrımcılıkla Mücadele*, Avrupa Komisyonu, İstihdam, Sosyal İşler ve Eşit Fırsatlar Genel Müdürlüğü, s. 13.

⁸ Bunun dışında kasıtlı ve kasıtsız, potansiyel ve karşılaşılan, resmi ve gayriresmi ayrımcılık gibi değişik ayrımcılık biçimleri sınıflanmaktadır. Burada önemli olan, sınıflandırma biçiminin, aynı zamanda bu türden ayrımcı muamelelere karşı mücadele araçlarının neler olacağını da ortaya koymasidir.

⁹ Ellis, Evelyn-Watson, Philippa. (2012). *EU Anti-Discrimination Law*, London: Oxford University Press, s. 107.

¹⁰ Gül, İdil Işıl. (2006). *Fiziksel Engellilerin Uluslararası Hukukta Korunması ve Uluslararası Standartların İç Hukuka Yansımaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 98.

sonra başlamış olmakla birlikte son 20 yılda bu konuda devletlerin, ulus üstü ve uluslararası örgütlerin önemli adımlar attığını söylemek mümkündür. Yine de ayrımcılığın önlenmesine ilişkin alınması gereken çok yol olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu çerçevede uluslararası alanda 1945 yılında kabul edilen BM Antlaşmasından başlayarak ayrımcılık yasağı giderek Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği ve Uluslararası Çalışma Örgütü gibi örgütlerin metinlerinde yer almış, bağlı ve taraf devletler bu metinlerdeki ayrımcılık yasağına ilişkin tedbirleri uygulamaya davet edilmiştir.¹¹

Toplumsal yaşamda ayrımcılıkla mücadele dendiğinde akla gelen soru, bundan sorumlu olanın kim olduğudur. Şüphesiz ki ayrımcılıkla mücadele öncelikle devletin sorumluluğundadır ve bu mücadele her şeyden önce yasal ve kurumsal dönüşümleri gerekli kılmaktadır. Bu nedenle ayrımcılığa karşı mücadele, açık ve tartışmasız bir şekilde, diğer yasalardan açık ara en üstün ve her ulusun çığnenemez olan hukuk kanununa (yani anayasa) yerleşmiş olmalıdır.¹² Buna ek olarak yasalarda düzenleme yapılması ve ayrımcılıkla mücadele için bireylerin ulaşabileceği kurumların oluşturulması gerekmektedir. Türkiye’de hak arama mekanizmaları olarak Türkiye İnsan Hakları Eşitlik Kurumu (TİHEK), Kamu Denetçiliği Kurumu/Ombudsmanlık (KDK) gibi kurumlara başvurmak, savcılıklara suç duyurusunda bulunmak ya da mahkemelerde dava açmak ve Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru gibi hukuki yollar bulunmaktadır. Ancak Türkiye hem anayasasında hem bazı yasalarda hem de yukarıda bahsedilen uluslararası metin ve belgeler çerçevesinde kimi düzenlemelere gitmiş olmakla beraber (çoğu uluslararası sözleşmeye çekinceler koymuş olsa da), alternatif çözüm yollarının ya hiç olmaması ya da bir kısmının henüz çok yakın zamanda kurulmuş olması¹³ nedeniyle ayrımcılığa uğrayanlar açısından en önemli yollardan biri dava açmak olarak görünmektedir. Nitekim AB 2019 Türkiye Raporu Türkiye’nin gerek çıkarılan yasalar gerekse diğer alternatif çözüm yollarının kullanımı bakımından ayrımcılık ile mücadele konusunda gerekli adımları atmadığını ortaya koymaktadır. Raporda bu durum şöyle ifade edilmektedir:

Ayrımcılık yapmama ilkesi, yasal zeminde yeterince korunmamakta veya tam olarak uygulanmamaktadır. Ayrımcılıkla mücadele mevzuatının uygulanmasından sorumlu TİHEK, Mart 2019’a kadar yalnızca iki karar çıkarmıştır. Nefret suçlarına ilişkin mevzuat, uluslararası standartlarla uyumlu değildir ve cinsel yönelime dayalı nefret suçlarını kapsamamaktadır. 2017-2018 öğretim yılında okutulmaya başlanan yenilenmiş ders kitaplarının laiklik/din ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği konularındaki içeriklerine ilişkin soru işaretleri oluşmuştur. Nisan 2016’da Türkiye, bilgisayar sistemleri aracılığıyla işlenen ırkçılık ve yabancı düşmanlığına yönelik fiillerin suç sayılmasına ilişkin Avrupa Konseyi Siber Suçlar Sözleşmesinin

¹¹ Bu belge ve metinlere ilişkin bir liste şu adreste bulunabilir: <https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/tr/content/26-birlesmis-milletler-sozlesmeler/> (Erişim: 03/09/2020).

¹² Kibirige, Joachim S. (2000). “Prudent vs Pragmatic Solutions: In Defense of State Intervention Against Discrimination”, *Sociological Practice*, 2/3, s. 191.

¹³ Kamu Denetçiliği Kurumu 2013’de, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) 2016 yılında kurulmuştur.

İhtiyari Protokolü'nü imzalamış olmakla birlikte, bu protokol halen onaylanmamıştır. Türkiye, AİHS ile uyumlu olarak, cinsel yönelim ve kimlik ile ilgili olanlar dâhil, ayrımcılıkla mücadeleyle yönelik bir kanunu ivedilikle kabul etmelidir. Türkiye ayrıca, ayrımcılığın genel olarak yasaklanmasını öngören AİHS'nin 12 No.lu Protokolünü onaylamalı ve Avrupa Konseyi Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe karşı Avrupa Komisyonu tavsiyelerini uygulamalıdır (vurgular orijinalinde).¹⁴

Buna ek olarak ayrımcılıkla mücadele çerçevesinde mahkemelere başvurmak da yeterli olmamakta, hatta bazı durumlarda bu yolların kendisi bile (mahkemelere ulaşmakta yaşanan engeller, yürütmenin yargı üzerindeki etkisi vb. nedeniyle) ayrımcılığa neden olabilmektedir. Bu durum ülkedeki yargı sisteminin yapısı ve işleyişi ile yakından ilgilidir. Nitekim, yukarıda bahsedilen AB Türkiye Raporu, Türkiye'deki yargı sisteminin işleyişi için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Bu alandaki uyum **erken aşamada**dır. Ciddi **gerileme** devam etmiştir. Diğer hususların yanı sıra, 2016 darbe girişiminin ardından hâkim ve savcılarının %30'unun ihraç edilmesi ve uzaklaştırılması neticesinde Türk yargısının bağımsızlığı ile ilgili endişeler devam etmektedir. Hâkim ve savcılarının işe alınmasında ve terfisinde; nesnel, liyakate dayalı, yeknesak ve önceden belirlenmiş kriterlerin bulunmaması ile ilgili olarak herhangi bir tedbir alınmamış olması nedeniyle, mevcut sistem çerçevesinde yeni hâkim ve savcılarının işe alınmaları endişeleri artırmıştır. İhraçların ve görev yerlerinin rızaları dışında değiştirilmesinin yargı üzerinde hâlâ caydırıcı etki yarattığı gözlemlenmekte ve bu durum, hâkim ve savcılar arasında otosansürün yaygınlaşması riskini taşımaktadır. Bu durum, bir bütün olarak yargıyı, bağımsızlığını ve kuvvetler ayrılığını zayıflatır. Yargının yürütmeden bağımsız olmasının sağlanması veya Hâkimler ve Savcılar Kurulunun bağımsızlığının artırılması amacıyla yasal güvencelerin yeniden tesis edilmesine yönelik hiçbir tedbir alınmamıştır (vurgular orijinalinde).¹⁵

Bu durumda anayasada, yasalarda ve taraf olunan uluslararası sözleşmelerde eşitlik ilkesinin ve ayrımcılık yasağının kabul edilmesi tek başına ayrımcılıkla mücadele için yeterli olmamakta, hiyerarşik imtiyazın ve gücün denetlenmesini de gerekli kılmaktadır. Uygulanmayan, uygulanamayan yasalar ölüdür. Dolayısıyla pratikte de hak arama mekanizmalarının etkin kullanımının sağlanması, hak arama yollarının sayısının artırılması, ulaşımının kolaylaştırılması, etkinleştirilmesi¹⁶ ve iktidar odaklarından özerkleştirilmesi gerekmektedir. Zira Göregenli'nin de vurguladığı gibi, ayrımcılığın toplumsal hiyerarşiyi oluşturmak ve sürdürmek için hâkim sınıfların çıkarlarını korumaya hizmet eden politik bir boyutu vardır ve iktidar sahiplerinin, kendi konumlarını sürdürmek için ayrımcılığa ihtiyaçları olduğu açıktır.¹⁷ Elinizdeki bu çalışmada elde edilen verilerden de görüleceği gibi, ayrımcılığa uğrayan bireylerin yasal mücadeleye girişmemesinin temel nedenlerinden bir tanesi de yargıya olan düşük güven düzeyidir. Bu durum Anayasa Mahkemesi'ne ayrımcılıkla ilgili yapılan bireysel başvurulara da yansımıştır. Nitekim, 2018, 2019 ve 2020 (ilk altı ay) yıllarında AYM'ye yapılan tüm bireysel başvurular arasında ayrımcılık yasağı ile ilgili olanların oranı, sırasıyla %1,4, %1,2

¹⁴ European Commission, Turkey 2019 Report, Brussels, 29.5.2019, s. 37.

¹⁵ European Commission, a.g.e., s. 22.

¹⁶ Köküsar, İsmail. (2011). "Hak Arama Özgürlüğü ve 2010 Anayasa Değişiklikleri", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15/1, s. 164.

¹⁷ Göregenli, a.g.e., s. 62.

ve %1,1 düzeyinde olmuştur.¹⁸ Raporun bundan sonraki bölümlerinde de görüleceği üzere, Türkiye’de yaşanan ayrımcılığın her alanda yoğun olduğu düşünülürse bu oranların oldukça düşük olduğu söylenebilir.

Eşitlik ilkesinin kabul edilmesinin tek başına yeterli olmadığına bir başka göstergesi, hakkın kullanımının içinde yaşanan ülkenin toplumsal ve iktisadi koşullarına bağlı olmasında yatar. Örneğin, engellilerin¹⁹ çalışma hakkının engelliliğe dayalı olarak ayrımcılığa uğramaksızın tanınmış olması, engelli bireylerin mevcut sosyal ve ekonomik yapıda kendi durumlarına uygun biçimde istihdam edilebileceğini garanti edemeyeceği gibi, aynı şekilde, fırsat eşitliği temelinde ve ayrımcılık yapılmaksızın engellilerin sağlık hakkının tanınması da, piyasa koşullarına terk edilmeye başlanan bir sağlık sisteminde, aynen engelli olmayanlar gibi, engellilerin de sağlık hizmetine erişebileceğini iddia edemez.²⁰

Bireylerin karşılaştıkları ayrımcılıklara karşı mücadeleye girişmemelerinin önündeki en önemli engellerden birisi de hak arama mekanizmalarının neler olduğunu yeterince bilmemeleridir. Bu noktada gerek hak arama sürecinde gerekse hak arama mekanizmalarının bireylere öğretilmesi ve farkındalık yaratılması çerçevesinde ayrımcılıkla mücadele alanında çalışan sivil toplum kuruluşları ve sendikalar ön plana çıkmaktadır. Ayrımcılık yasağı alanında çalışan STK’lar temel olarak dört farklı kategori altında ele alınabilir. Bu kategoriler:

1. Diğer hak ve özgürlüklerin yanı sıra ayrımcılıkla mücadele alanında çalışmalar yürüten insan hakları örgütleri,
2. Farklı etnik gruplar, din/inanç grupları, azınlıklar, lezbiyen, gey, biseksüel, travesti ve transseksüeller (LGBTİ+), engelliler ve diğer mağdur olma potansiyeli taşıyan gruplar için çalışan STK’lar,
3. Irkçılık, yabancı düşmanlığı ve ayrımcılığa karşı çalışmalar yürüten aktivizm temelli sivil girişimler,
4. Sadece belli bir grubu hedef almayan, ayrımcılık yasağı konusunda araştırma odaklı çalışmalar yapan STK’lar.²¹

¹⁸ <https://www.anayasa.gov.tr/tr/yayinlar/istatistikler/bireysel-basvuru/> (Erişim: 04/09/2020).

¹⁹ Bu çalışmada alıntı yaptığımız diğer çalışmalarda geçen “özürlü”, “sakat” vb. kavramlar yerine engelli demeyi tercih ettik, bu nedenle o çalışmalarda geçen bu türden kullanımları engelli olarak değiştirdik.

²⁰ Okur, Nejla.-Erdugan, Fatma Erbil. (2010). “Sosyal Haklar ve Özürlüler: Özürlülük Modelleri Bağlamında Tarihsel Bir Değerlendirme”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler*, İstanbul: Petrol-İş Yayını, s. 259.

²¹ Gül, İdil Işıl. – Yeşiladalı, Burcu. – Karan, Ulaş. (2012). *Ayrımcılık Yasağı El Kitabı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 3.

Sendika ve sendika konfederasyonlarının ise toplumsal cinsiyet ayrımcılığı dışında kalan ayrımcılık biçimleri konusunda birkaç örnek dışında çalışma yapmadığı görülmektedir. Örneğin yaş temelli ayrımcılık, istihdam alanında karşılaşılan temel meselelerden biri olmasına rağmen sendikalar bunu sosyal güvenlik tartışmaları kapsamında gündeme getirmekte, bir ayrımcılık meselesi olarak ele almamaktadır.²²

Yukarıda yapılan tartışmalar çerçevesinde bu araştırma raporunun öncelikli hedefi, ayrımcılığa uğrayan ya da ayrımcılığa uğrayabileceğini düşünen bireylerin ayrımcılıkla mücadeleye ilişkin özellikle hukuki yolları bilip bilmediğini ve bu yolları ne derecede etkili bir biçimde kullanabildiğini anlamaktır. Bu çerçevede bu çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmaktadır.

1. Türkiye’de ayrımcılığın yaygınlığı nasıl algılanmaktadır?
2. Toplumsal yaşamın hangi alanlarında ve ne sıklıkla ayrımcılık yaşanmaktadır?
3. Bireylerin ayrımcılık konusundaki bireysel deneyimleri nelerdir?
4. Bireyler Türkiye’deki hak arama mekanizmalarının ve diğer mücadele yollarının ne kadar farkındadır?
5. Türkiye’de hak arama mekanizmalarına başvuru sürecinde bireyler ne tür engellerle karşılaşmaktadır?

2. Çalışmanın Yöntemi ve Alan Çalışması

Bu çalışmada nicel ve nitel veri toplama teknikleri bir arada kullanılmıştır. Öncelikle, yukarıda belirlenen hedefler doğrultusunda Türkiye genelini temsil eden yedi ilde (İstanbul, Ankara, İzmir, Samsun, Edirne, Hatay, Mardin) toplam 1200 kişiye soru kağıdı uygulaması gerçekleştirilmiştir. Soru kağıdı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, katılımcının kendisi ve çevresiyle ilgili bilgi elde etmeye yönelik olarak sorulan yaş, cinsiyet, eğitim gibi demografik sorulardan oluşmaktadır. Soru kağıdının ikinci bölümü, yukarıda belirtilen hedeflere uygun olarak, katılımcıların ayrımcılık algı ve deneyimlerini, hak arama mekanizmalarını kullanıp kullanmadıklarını, hak arama sürecinde herhangi bir engelle karşılaşmış ve karşılaşmadıklarını anlamaya yönelik oluşturulmuştur. Soru kağıdından elde edilen yanıtlar nicel verileri analiz etmeyi sağlayan SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

Alan çalışmasının ikinci ayağı, ayrımcılığa karşı mücadele yürütmek amacıyla kurulmuş 18 sivil toplum kuruluşu ile gerçekleştirilen yüz yüze görüşmelerden elde edilen nitel verilerden

²² Gül, İdil Işıl ve ark., a.g.e., s. 5.

oluşmaktadır.²³ Görüşülen STK'lar yukarıda nicel veri çalışması için örneklem olarak seçilen yedi ilden seçilmiştir. Burada amaç, nicel araştırmadan elde edilen verilerin nitel araştırma ile elde edilen veriler ile derinleştirilerek tartışmasını yapmaktır.

Bu çalışmada Creswell²⁴ tarafından nitel araştırma geleneklerinden biri olarak sınıflanan fenomenolojik gelenek benimsenmiştir. Bu tip bir araştırma odağının genel çerçevesi, bireylerin herhangi bir olguya ilişkin deneyimlerinin özünü anlamayı içermektedir ve araştırılan olguyu deneyimlemiş olan 5 ile 25 arasında katılımcıyla yapılmış derinlemesine görüşmeleri veri toplama aracı olarak kullanmaktadır.²⁵ Nitel araştırmalar aracılığıyla insanların nasıl yaşadıkları, nasıl davrandıkları, neyi ne şekilde algıladıkları ve neye nasıl tepki verdikleri anlamlandırılmaya ve açıklanmaya çalışılmaktadır.²⁶ Araştırmacının buradaki rolü, insanların deneyimlemiş oldukları toplumsal olguları, kendilerini, diğer insanların davranışlarını ve düşüncelerini nasıl yorumladıklarını anlamaktır. Dolayısıyla araştırmanın paradigması, deneyimlenen bir olgu çerçevesinde insanların düşünceleri, tutum, davranış ve algılarını, deneyimlenen bu olgu çerçevesinde değişen toplumsal ilişkilerini ve bunlara ilişkin algılarını belirli bir toplum ve kültür içinde anlamaya çalışan yorumlayıcı bir paradigmadır.²⁷

Yukarıda açıklanan gelenek ve paradigma çerçevesinde bu çalışmada, ayrımcılık ve insan hakları alanında çalışan STK'ların yaşadıkları deneyimlere ilişkin algıları ortaya konmaya çalışılırken, gerçeğin toplumsal bir ortamda olduğu ve sürekli değiştiği benimsenmiş, bir şeyi bilmenin, insanların bazı olguları ve kendi deneyimlerini nasıl yorumladıkları ve anlamlandırdıkları ile ilgili olduğu öngörüsüyle hareket edilmiştir.²⁸

Bu çalışmada görüşmelere ilişkin ses kayıtları ve yazarak alınan notların dökümleri bilgisayar ortamına aktarılmış ve daha sonra verilerin analizine başlanmıştır. Verilerin analizinde MAXQDA Nitel Veri Analiz programı kullanılmıştır.

Nitel verilerin analiz edilmesi süreci tümevarımsal bir yapıya dayandırılarak gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin doğrudan kendilerinden elde edilen kavram ve terimlerin kodlanması ve bu kodlar çerçevesinde temaların oluşturulmasıyla genele doğru giden bir süreç

²³ Çalışma COVID-19 pandemisi sırasında yürütüldüğü için görüşülen kişilerin talebiyle görüşmelerden bir kısmı internet üzerinden gerçekleştirilmiştir.

²⁴ Creswell, John W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design, Choosing Among Five Traditions*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, s. 58.

²⁵ Creswell, a.g.e., s. 78-79.

²⁶ Rothery, M., Jr., Grinnell, R. M., Tutty, L. M. (1996). *Qualitative Research for Social Workers: Phases, Steps and Tasks*, Boston: Ally and Bacon Publications, s. 4.

²⁷ Glesne, C. (2013). *Nitel Araştırmaya Giriş*, (Çev. Editörleri A. Ersoy ve P. Yalçinoğlu), 3. Baskı, Ankara: Anı Yayıncılık, s. 11.

²⁸ Glesne, a.g.e., s. 11.

izlenmiştir. Daha açık bir anlatımla, analizin başlangıcında veriler kodlanarak alt bölümlere ayrılmış, bunun arkasından daha geniş, birleştirilmiş ve bütüncül bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede veri analiz biçimlerinden biri olan tematik analiz seçilmiştir. Bu türden analizlerde temalar ve örüntüler, doğrudan veriler içinde aranarak analitik tekniklerle kodlanmaktadır. Dolayısıyla önce analitik kodlama yapılmakta, bunun arkasından sınıflama ve temalamaya odaklanılmaktadır.²⁹

Bu analizde kodlama tekniği, elde edilmiş olan verilerin araştırmacıya neler söylediğinin tanımlanma biçimi ile ilgili bir süreçtir.³⁰ Ardından verilerden elde edilen bulgular aracılığıyla kodlar tanımlanmakta ve sınıflanmaktadır. Son olarak, benzer görüşleri içeren kodlamalar, aynı veri sınıflamaları içine yerleştirilerek tematik bir çerçeve ortaya konulmaktadır.

Bu teknikten yola çıkarak bu çalışmada, görüşmelerden elde edilen verilerden önce alt kodlar oluşturulup kodlama yapılmış, bu kodlar daha sonra temalar çerçevesinde sınıflandırılmıştır.

Bu analiz sonucunda;

- Araştırılan olgu ile diğer konular arasındaki ilişkilere,
- Toplanan veri içerisinde araştırma konusuna ilişkin farklı neden ve sonuçların söz konusu olup olmadığına,
- Katılımcıların kendi deneyimlerini anlatırken kullandıkları belirli sözcükler, benzetmeler, metaforların araştırılan konuya ilişkin farklılık ya da benzerliklerin nedeni olup olmadığına bakılmıştır.

Aşağıdaki bölümlerde hem soru kağıdından hem de görüşmelerden elde edilen veriler analiz edilmiştir.

3. Ayrımcılığın Algılanma Düzeyi ve Biçimleri

3.1. Ayrımcılığın Yaygınlığı

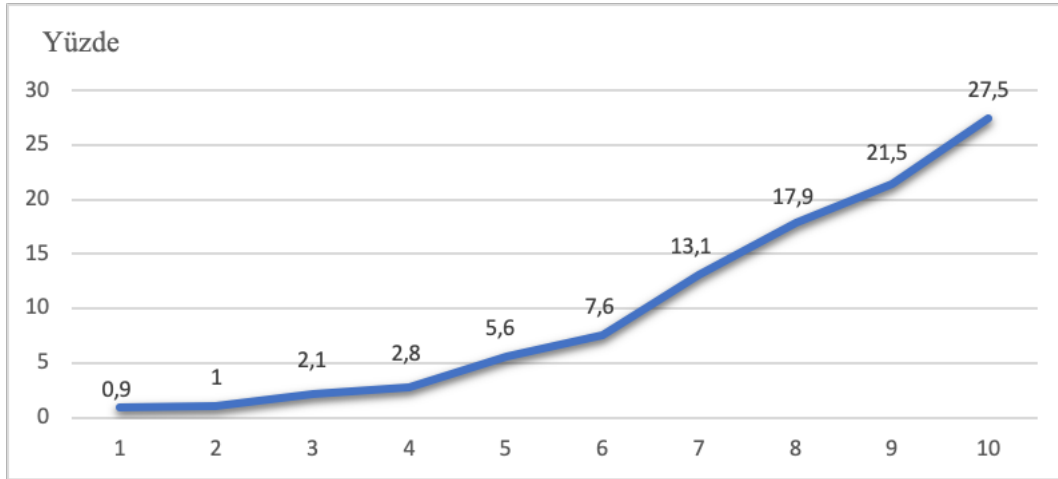
Katılımcılardan Türkiye’de ayrımcılığın ne kadar yaygın olduğunu 1’den (hiç yaşanmıyor) 10’a (çok sık yaşanıyor) doğru puanlamaları istenmiştir. Grafik 1 bu soruya verilen yanıtları göstermektedir. Buna göre, katılımcıların yaklaşık yarısı (%49) Türkiye’de ayrımcılığın çok fazla yaşandığını belirtmektedir. Bunun bir nedeni, aşağıdaki bölümlerde tartışacağımız gibi, ayrımcılıktan anlaşılanın ne olduğu ile ilgilidir. Buna ek olarak özellikle engelliler, yaşlılar,

²⁹ Glesne, a.g.e., s. 259; Rubin, H. J., Rubin, I. S. (1995). *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data*, California: SAGE Publications, s. 239.

³⁰ Gibbs, G. (2007). *Analyzing Qualitative Data*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, s. 38.

kadınlar, cinsel yönelim, etnik gruplar üzerine gerçekleştirilen ve eğitim, emek piyasası gibi spesifik alanlara yönelik bazı araştırmalar gerek Türkiye’de gerekse dünyada ayrımcılık algısının bu çalışmada olduğu gibi yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.³¹ Yine daha sonraki verilerde görüleceği gibi, bu çalışmada ayrımcılıkla karşılaştığını belirtenlerin oranı da yüksektir. Bu durum bu çalışmada ayrımcılığın yaygınlığının yüksek çıkmasının nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Grafik 1: Türkiye’de Ayrımcılığın Yaygınlığı Algısı

Ortalama: 7,97 Medyan: 8 Mod: 10 Std. sapma.: 2,01 Sayı: 1198

Ayrımcılığın yaygın olmadığını düşünenlerin oranı (5 ve daha düşük puanlayanlar) %12,4’tür. Ayrımcılığın kısmen yaygın olduğunu belirtenlerin oranı ise (6 ve 8 arası puanlayanlar) %38,6’dır.

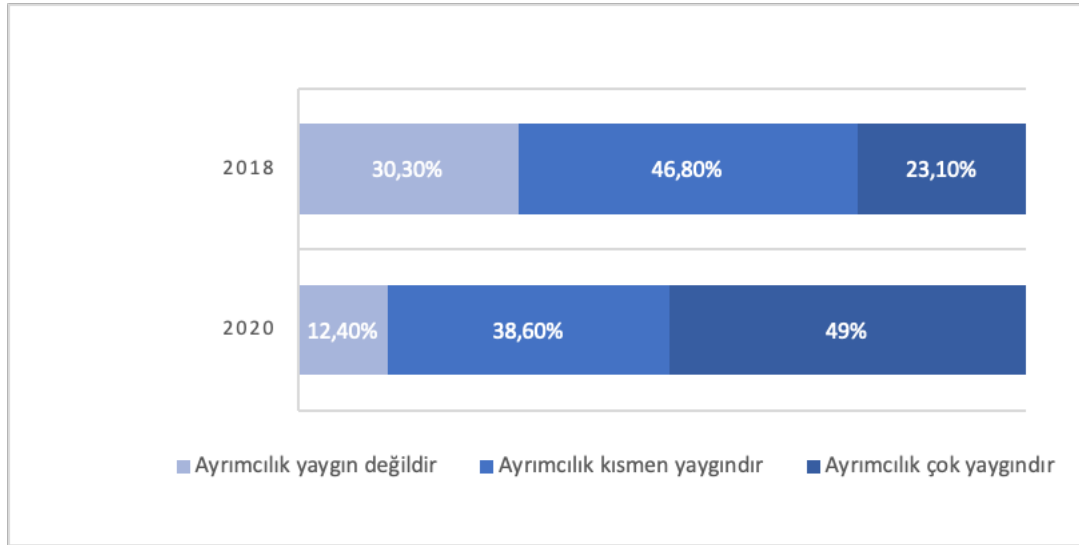
Bu verilerden yola çıkarak en genel olarak çalışmaya katılan bireylerin ayrımcılığın toplumda çok yaygın olduğunu düşündüklerini söylemek mümkün. Yani farklı nedenlerle de olsa insanlar Türkiye’de ayrımcılığın yaygın olduğunu düşünüyor. Roman vatandaşlarla yapılan bir araştırma da benzer bir sonuca ulaşıyor.

³¹ Benzer sonuçlara ulaşan çalışmalar için, bkz.: Erdemir, Aykan. vd., (2010). *Alevi Bakış Açısıyla Türkiye’de Ayrımcılık*, Ankara: Alevi Kültür Dernekleri Yayını; Varışlı, Berfin. (2017). *Katmerli Ayrımcılık: 65 Yaş Üstü Kişilerle Yapılan Niteliksel Araştırma*, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi; Özgökçeler, Serhat. – Bıçkı, Doğan. (2010). “Özrümlülerin Sosyal Dışlanma Boyutları: Bursa ve Çanakkale Örneklerinden Yansıyanlar”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler*, İstanbul: Petrol-İş Yayını: 217-243; O’Neil, Mary Lou ve ark. (2018). *Türkiye’de Kamu Çalışanı Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İntersekslerin Durumu 2018 Yılı Araştırması*, Ankara: Kaos GL Yayını; Behtoui, Alireza. (2015). “Perceptions of Discrimination”, *The Integration of Descendants of Migrants from Turkey in Stockholm* içinde, (ed., Charles Westin), Amsterdam: Amsterdam University Press: 69-77; Gökçe, Asiye Toker. (2013). “University Students’ Perception of Discrimination on Campus in Turkey”, *Journal of Higher Education Policy and Management*, 35/1: 72-84; Pokharel, Samidha. (2008). “Gender discrimination: Women perspectives”, *Nepalese Journal of Development and Rural Studies*, 5/2: 80-87.

Varlıklı olmaktan çok, var olma çabası içinde olan bu etnik gruba [Romanlara] ilişkin olarak Kocaeli ilinin İzmit ilçesi ölçeğinde yapılan çalışmada elde edilen bulgulardan da görüldüğü üzere, görüşme yapılan mahallelilerin büyük bölümü yıllardan beri kendilerine ayrımcılık yapıldığını, toplumun en altındaki kesim olarak görüldüklerini, ülkenin asıl vatandaşları olarak kabul edilmediklerini, bir anlamda geri kalanlar tarafından dışlandıklarını düşünmektedir. Romanlar arasında işsizliğin yaygın olmasının ve eğitim düzeyinin düşük kalmasının nedeni olarak bu durum gösterilmektedir.³²

Türkiye’de algılanan ayrımcılığın son yıllardaki eğilimini belirlemek amacıyla bu çalışmada elde edilen ayrımcılık algısına ilişkin verileri ESHİD tarafından 2018 yılında yapılan³³ saha araştırması sonuçları ile karşılaştırdık. Grafik 2’de görüldüğü üzere iki dönem arasında olumsuz yönde bir artma eğilimi vardır. Türkiye’de ayrımcılığın kısmen ya da yaygın olarak bulunduğunu ifade edenlerin oranı 2018 yılında %70 civarında iken 2020 yılında bu oran %87,6 düzeyine çıkmıştır. Hrant Dink Vakfı’nın her yıl yayınladığı “Medyada Nefret Söylemi ve Ayrımcı Söylem” raporları bu değişimi açıklamak için bize veriler sunmaktadır. Örneğin; 2017’de tespit edilen nefret söylemi içerisinde “düşmanlık ve savaş söylemi” %12 iken 2019 yılında %18’in üzerine çıkmıştır.³⁴ Dolayısıyla, Türkiye’deki mevcut kutuplaştırıcı politik ortamın, popülist ayrımcı nefret söylemlerinin grupların ve bireylerin ayrımcılık algılarını da zaman içerisinde etkilediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Grafik 2: 2018-2020 Araştırmaları Ayrımcılık Algısı Karşılaştırması

Diğer taraftan görüştüğümüz STK yöneticileri de sadece kendi çalıştıkları alanda değil diğer birçok alanda ayrımcılığın çok yaygın olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim İstanbul’da faaliyet

³² Uğurlu, Örgen. (2018). “Dönüşen Kentlerin Dönüşmeyen Ayrımcılığı: İzmit Romanları Örneği”, *Uluslararası ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD Yayınları, s. 66.

³³ Özatalay, Cem. – Doğuç, Seçil. (2018). *Türkiye’de Ayrımcılık Algısı: Türleri, Failleri, Boyutları*, İstanbul: ESHİD Yayını.

³⁴ <https://hrantdink.org/attachments/article/2665/Nefret-soylemi-ve-Ayr%C4%B1mc%C4%B1-Soylem-2019-Raporu.pdf> (Erişim: 24/09/2020).

gösteren ve ayrımcılıkla mücadele çalışmalarında bulunan bir derneğin yönetim kurulu üyesi bir görüşmeci şunları vurgulamıştır:

Türkiye’de ayrımcılık çok yaygın. Daha çok, yani, belirttiğiniz tüm alanlarda, birisi daha çok birisi daha az diyemiyorum, hepsi aynı neredeyse. Farklı olan dışlanıyor, öteki olan dışlanıyor, o yüzden ayrımcılık her alanda, yani kadında da aynı, LGBTİ’lerle de aynı, engellilikte de aynı, etnik ya da dinsel alanda da aynı. Ben şeyi burada, yaşlı olmayabilir diye düşünmüştüm ama özellikle bu pandemi sürecinde de yaşlılara ayrımcılık içeren eylemleri gördük, özellikle 65 yaş ve üstü için mesela, ki ayrımcılığın özellikle 65 yaş ve üstü için arttığını düşünüyorum bu dönemde.

Yine İstanbul’da faaliyet gösteren ve LGBTİ+’ların hak mücadelesi alanında faaliyet yürüten bir derneğin katılımcısı ayrımcılığın yaygınlığına ilişkin ilginç bir tespitte bulunmaktadır:

Çalışma alanında çok fazla ayrımcılık olduğuna şüphe yok. Zaten Türkiye’nin genel sosyo-politik konjonktürü de buna çok müsait bu dönemlerde özellikle. Siz de biliyorsunuz pandemiyi bile LGBTİ’lerin üzerine yaktılar yani. Cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli ayrımcılık, keza sağlık statüsü sebebiyle çok sık ayrımcılık yaşandığına tanık oluyoruz. HIV bunlardan bir tanesi. Yine spesifik olarak kadınlara dönük ayrımcılığın çok fazla olduğunu görüyoruz. Bu sadece non-trans, heteroseksüel kadınlara değil, işte lezbiyen, biseksüel, trans kadınlara dönük ayrımcılık. Hatta bazen az önce söylediğim gibi kadın hakları çalışan ya da feminist olduğunu beyan eden kişiler tarafından dahi ayrımcılık yapıldığına ve ihlal yaratıldığına tanık oluyoruz maalesef.

Daha çok Roman vatandaşların hak arama mücadelesi çerçevesinde faaliyet gösteren bir başka dernek yöneticisi de ayrımcılığın giderek arttığı kanısında.

Şunu söyleyebilirim, bence ayrımcılığın şiddeti gittikçe arttı, kutuplaşma çok arttı, politik dille beraber, politikacıların diliyle beraber, LGBTİ’lere karşı, dinsel farklı azınlıklara karşı, engellilere karşı, ileri yaşta olanlara karşı ayrımcılığın bu süreçte çok fazla arttığını düşünüyorum. Zaten ayrımcılık artarken herhangi ayrımcılığın karşısında mevzuatın düzenlenmesi ya da işte yasaların güncellenmesi ya da caydırıcı eylemlerin olmayışından kaynaklı olarak bence daha da bu anlamda zor durumda ülke doğru söylemek gerekirse.

Burada önemli bir noktayı daha vurgulayalım. Ayrımcılık algısını belirleyen önemli etkenlerden birisi de ayrımcılığı deneyimlemiş olup olmama arasındaki fark gibi görünüyor. İleride tartışacağımız gibi, bu çalışmada katılımcılara tek bir kez bile olsa ayrımcılıkla karşılaşmış karşılaşmadıkları soruldu (Bkz. Grafik 9). Yukarıdaki Grafik 1 ile ayrımcılık deneyimine ilişkin yanıtları karşılaştırdığımızda ayrımcılığı deneyimleyen bireylerin ayrımcılık algılarının da yüksek olduğunu gözlemliyoruz. Nitekim bir ayrımcılıkla karşılaştığını belirtenler arasında toplumda yüksek oranda ayrımcılık olduğunu vurgulayanların oranı %56,7’yken, bu oran bir ayrımcılıkla karşılaşmadığını belirtenlerde %28,8’e düşüyor (P < .000).³⁵ Gelecekte ayrımcılığa uğrayıp uğramayacağı sorulduğunda da benzer oranlar karşımıza çıkıyor. Yani, ayrımcılığı hayatında en az bir kez deneyimlediğini belirtenlerin gelecekte bir ayrımcılıkla karşılaşacağını düşünme oranları da daha yüksek.

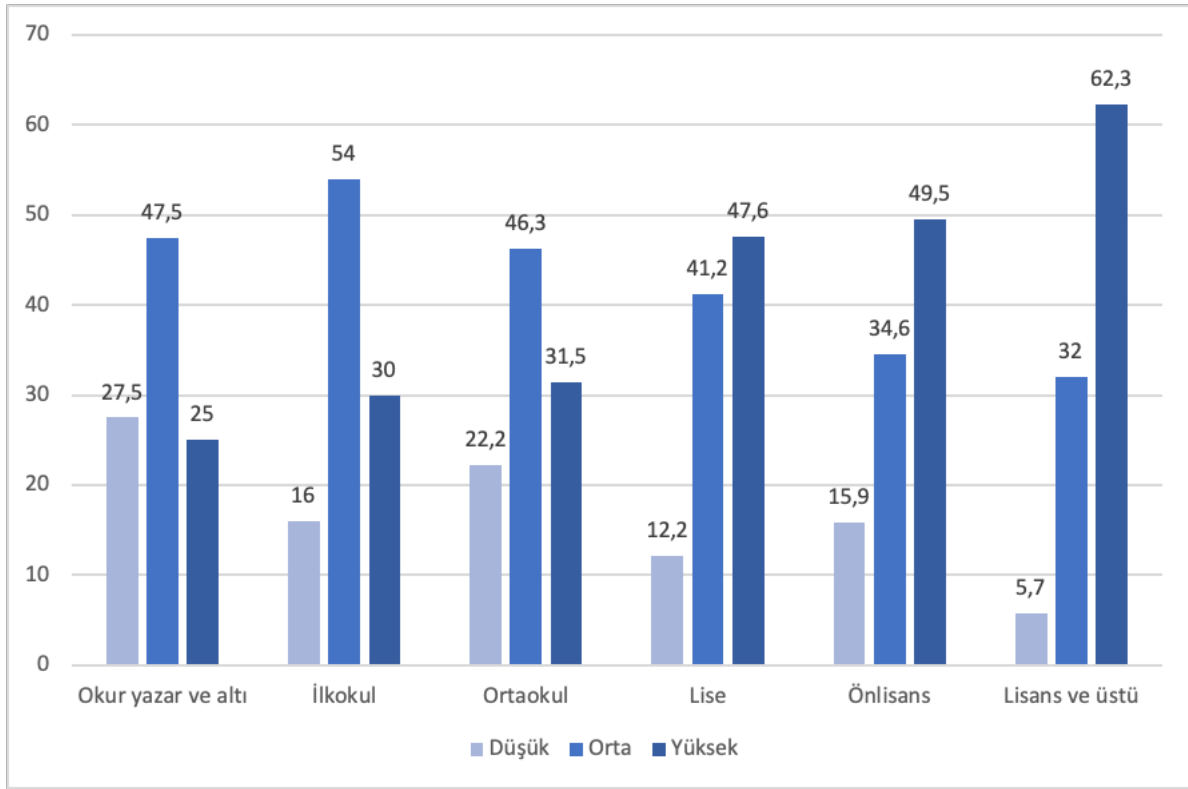
35 İleriki bölümlerde de kullanacağımız ve istatistiki hesaplamaların yorumlanmasına yabancı okuyucu için P değerinden anlaşılması gereken şudur: P değeri 0,01 ile 0,05 aralığında ise iki değişken arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır. P değeri 0,001 ile 0,01 aralığında ise yüksek düzeyde olarak anlamlı fark vardır. P değeri 0,001’den daha küçük ise çok yüksek düzeyde istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Grafik 1’de görülen ayrımcılığın yaygınlığı konusundaki farklılıkları anlayabilmek için bu veriyi bir takım bağımsız değişkenler ile (yaş, eğitim, cinsiyet ve gelir düzeyi) karşılaştırdık.

3.2. Ayrımcılık Algısı ve Demografik Göstergeler Arasındaki İlişki

Ayrımcılık algısı ve eğitim düzeyi karşılaştırılması yapılırken, karşılaştırmanın yapılabilmesi için ayrımcılık algısına yönelik yanıtlar (1’den 10’a kadar puanlama) kategorik hale getirilmiş, 1-5 arası puanlama düşük, 6-8 arası puanlama orta ve 9 ve 10 puanlar yüksek ayrımcılık algısı olarak sınıflanmıştır. Aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi (Grafik 3), eğitim düzeyi ile ayrımcılığın yaygınlığı konusunda güçlü bir doğru orantı olduğu görülüyor.

Grafik 3: Ayrımcılık Algısı ve Eğitim Düzeyi İlişkisi

$$\chi^2 = 93,004$$

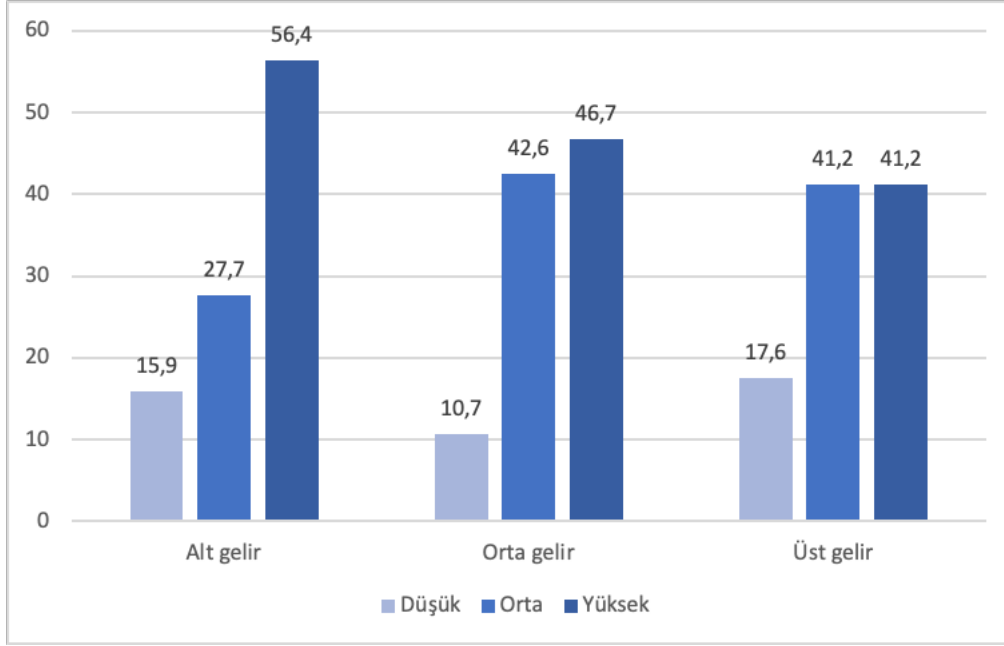
$$P < .000$$

Grafikten görüleceği gibi, ortaokul ve altı eğitim düzeyinde olan katılımcılar çoğunlukla orta düzeyde bir ayrımcılık algısına sahipken lise mezunlarından itibaren bu algı yükselmekte, lisans ve daha üstü eğitim düzeyinde en yüksek düzeye ulaşmaktadır.

Ayrımcılık algısını cinsiyet ile karşılaştırdığımızda ise istatistiksel olarak anlamlı bir fark ortaya çıkmıyor. Yani yüksek ayrımcılık algısı kadın ve erkeklerde sırasıyla %48,1 ve %48,9.

Diğer taraftan gelir düzeyi açısından önemli bir fark ortaya çıkmaktadır. Gelir düzeyi düşük katılımcıların ayrımcılık algıları, gelir düzeyi daha yüksek olan bireylere oranla daha yüksek düzeydedir. Aşağıdaki grafik buna ilişkin verileri göstermektedir. (Karşılaştırmanın yapılabilmesi için gelir düzeyi alt, orta ve üst olmak üzere üç kategoride sınıflanmıştır).³⁶

Grafik 4: Ayrımcılık Algısı ve Gelir Düzeyi İlişkisi

$$\chi^2 = 25,060$$

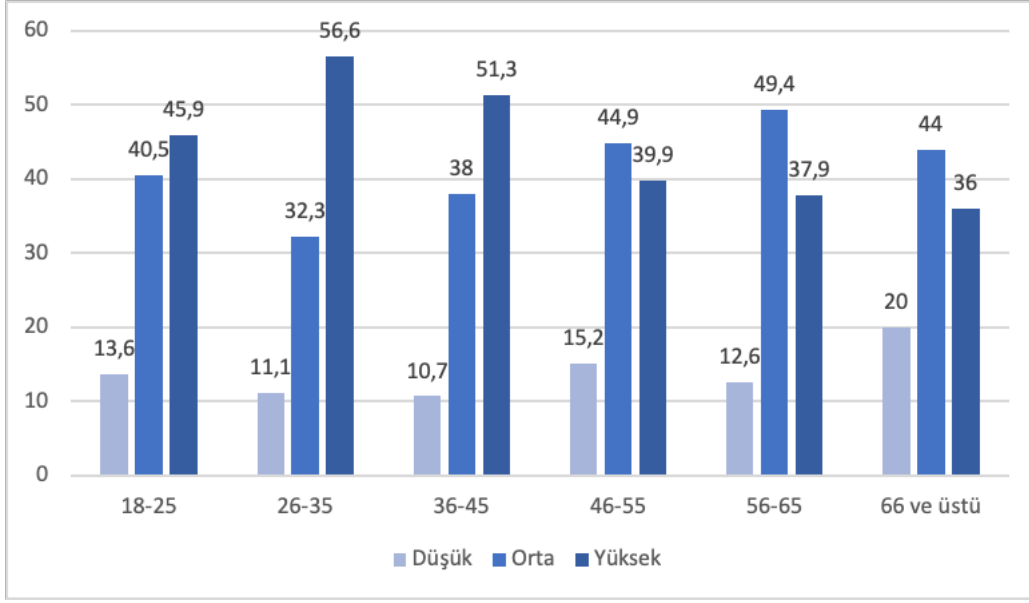
$$P < .000$$

Bu durumda eğitim durumunun tersine, gelir düzeyi azaldıkça ayrımcılık algısının arttığını söylemek olanaklı görünüyor. Bu çerçevede gelir düzeyinin yüksekliğinin en azından bazı ayrımcılık biçimlerine (sınıfsal, yaşam biçimi vb.) uğrama oranını azalttığı düşünülebilir. Nitekim aşağıda tartışacağımız verilerde bu türden bir eğilim de ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan bunu tam olarak belirleyebilmek için ileriki bölümlerde tartışacağımız ayrımcılık deneyimleri ile ilgili verilere bakmak gereklidir.

Ayrımcılık algısı yaş ile karşılaştırıldığında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmaktadır ($P < .01$). Aşağıdaki grafik yaş ile ayrımcılık ilişkisini göstermektedir. Buna göre, 18-45 yaş aralığındaki kişilerin diğer yaş gruplarına göre daha yüksek bir ayrımcılık algısı olduğunu söylemek olanaklıdır.

Grafik 5: Ayrımcılık Algısı ve Yaş İlişkisi

³⁶ 5.000 TL ve daha düşük geliri olanlar alt, 5.001-10.000 TL arası orta ve 10.001 ve üstü gelire sahip olanlar üst gelir grubu olarak sınıflanmıştır.

$$\chi^2 = 23,344$$

$$P < .01$$

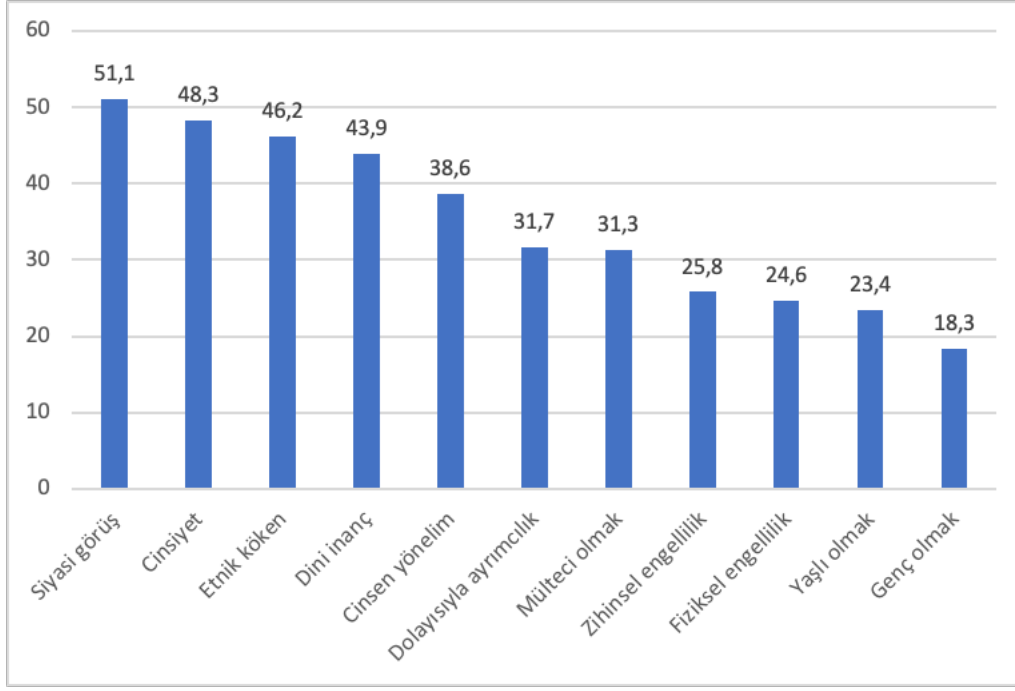
Buraya kadar elde edilen veriler değerlendirildiğinde, eğitim ve gelir düzeyi söz konusu olduğunda ayrımcılık algısında önemli bir farklılık ortaya çıktığını söylemek olanaklı. Yaş gruplarına göre ise daha kısmi bir farklılık ortaya çıkıyor. Cinsiyet ise ayrımcılık algısında bir fark yaratmıyor.

3.3. Türkiye’de Ayrımcılık Nedenlerine İlişkin Algılar

Daha önce yöntem başlığında belirtildiği gibi, bu çalışmanın katılımcılarına toplumsal yaşamda hangi ayrımcılık türlerinin hangi sıklıkla yaşandığına ilişkin gözlemleri sorulmuştur. Bu bölümde bu konudaki verileri tartışmaya çalışacağız.

Demografik verilerle karşılaştırmadan önce genel durumun ne olduğuna bakalım. Aşağıdaki grafik incelendiğinde şöyle bir görüntü ortaya çıkıyor: Fiziksel ve zihinsel engellilik, genç olmak ve yaşlı olmak en az ayrımcılığa uğrayan kategoriler olarak görülüyor. Buna karşılık cinsiyete, dini inanca, etnik kökene ve siyasi görüşe dayalı ayrımcılık en fazla ayrımcılığa uğrayan kategoriler olarak öne çıkıyor. Son yıllarda toplumun giderek iki kutba ayrılması ve özellikle kadın cinayetlerinin daha fazla görünür olması siyasi görüşe ve cinsiyete ilişkin ayrımcılığa yönelik bu algının görece olarak yüksekliğini açıklayabilir. Dini inanca ilişkin ayrımcılıkta ise katılımcılar çoğunlukla mezheplere dayalı ayrımcılığa vurgu yapmışlardır.

Grafik 6: Ayrımcılık Nedenleri*

* Yukarıdaki grafik belirtilen ayrımcılık türlerine genelde-her zaman yanıtını verenlerin oranını göstermektedir.

Bu soruda yer alan diğer kategorisinde ise çoğunlukla ekonomik güce ya da sınıfsal konuma yönelik ayrımcılık, eğitim düzeyine göre ayrımcılık, mesleğe ve statüye göre ayrımcılık, giyim tarzına (tesettür vb.) yönelik ayrımcılıktan bahseden katılımcılar olmuştur.

Bu verileri eğitim, gelir, yaş ve cinsiyete göre karşılaştırdığımızda karşımıza ilginç sonuçlar çıkmaktadır.

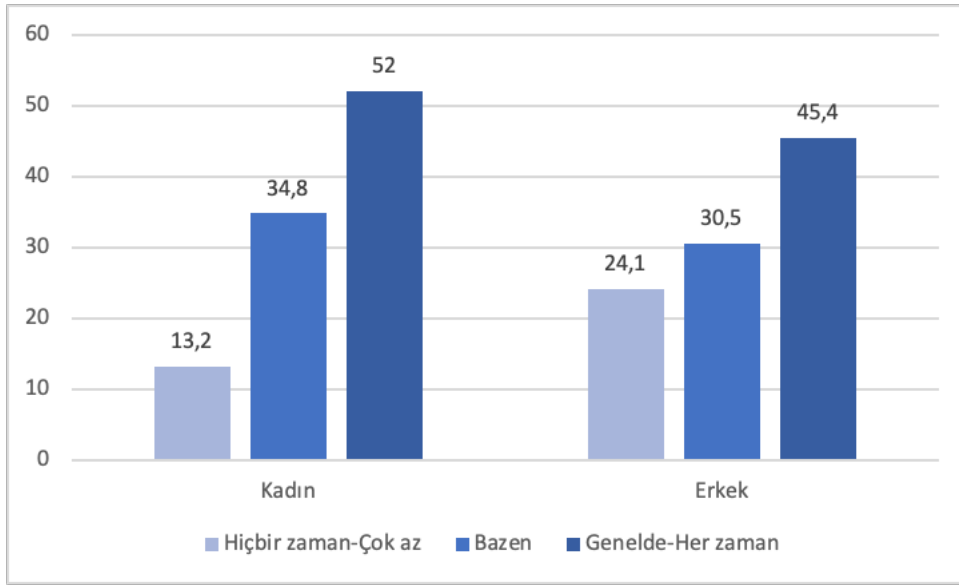
Eğitim düzeyi ile karşılaştırdığımızda, lisans mezunu ve daha üstü eğitim almış katılımcılar yukarıdaki bütün ayrımcılık biçimlerinin toplumda yaşandığını belirtiyor ve bu oranlar bütün ayrımcılık biçimlerinde %50'nin üzerine çıkıyor. Birkaç örnek verelim. Yukarıdaki Grafik 6'da en yüksek oranda ayrımcılığın yaşandığı belirtilen cinsiyet kategorisinde, lise ve daha altında eğitim düzeyine sahip katılımcılar arasında bu soruya genelde-her zaman yanıtını verenlerin toplam oranı %37 iken, bu oran ön lisans, lisans ve daha üstü mezunlarda %63'e yükseliyor ($\chi^2 = 281,339$, $P < .000$). Benzer biçimde, örneğin toplumda genel olarak daha az ayrımcılığa uğradığı düşünülen genç olmak kategorisinde bu oranlar, lise ve altı mezunlarda %37,5'ken, daha yüksek eğitilmiş grupta bu durum ortalamanın çok üstünde bir orana ulaşıyor (%62,5, $\chi^2 = 88,349$, $P < .000$). Bu çerçevede eğitim düzeyinin toplumdaki ayrımcılığın algılanışına yönelik önemli bir etkiye sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Gelir düzeyi söz konusu olduğunda ise ayrımcılık biçimlerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık ortaya çıkmıyor (bütün ayrımcılık biçimlerinde $P > .05$ olarak hesaplanmıştır). Ancak

daha sonraki analizlerde görüleceği gibi alt ve orta gelir gruplarının kısmen daha üst gelir grubundan özellikle ayrımcılık deneyimleri konusunda farklılaştığını söylemek mümkün.

Aynı ayrımcılık biçimlerini cinsiyet ile karşılaştırdığımızda ise biraz daha karmaşık bir sonuçla karşılaşırız. Cinsiyet ayrımcılığı ve cinsel yönelim ayrımcılığı söz konusu olduğunda kadın ve erkek katılımcıların yanıtları istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösteriyor. Ancak diğer ayrımcılık biçimlerinde cinsiyetler arasında bu türden anlamlı bir fark görülüyor. Cinsiyet ayrımcılığına ilişkin verileri aşağıdaki grafikten inceleyelim.

Grafik 7: Katılımcının Cinsiyetine Göre Cinsiyet Ayrımcılığı Algısı

$$\chi^2 = 20,512$$

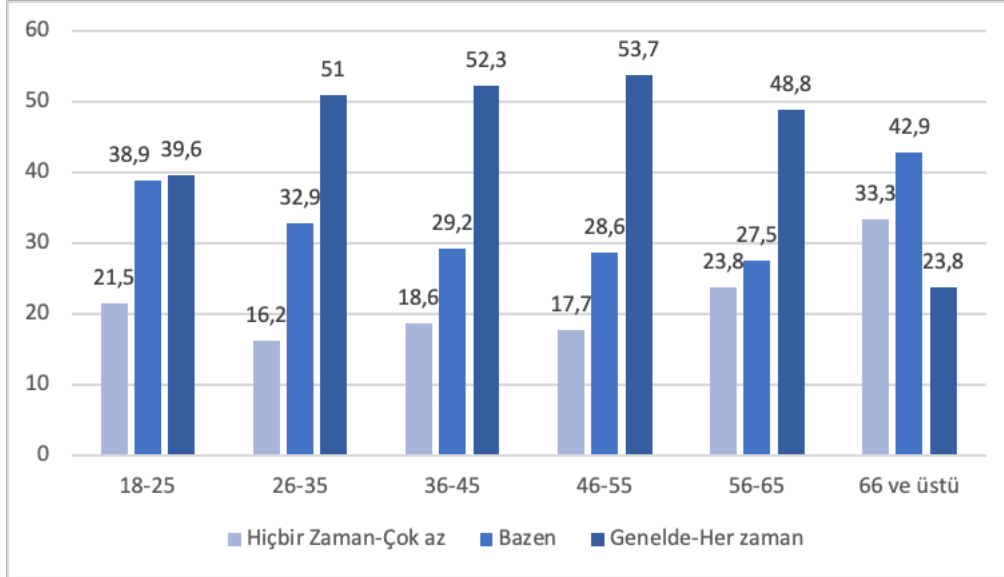
$$P < .000$$

Görüleceği gibi kadın ve erkek katılımcılar arasında cinsiyet ayrımcılığına ilişkin algı konusunda önemli bir farklılık bulunmaktadır. Beklendiği gibi, kadınların ayrımcılık algıları erkeklere oranla daha yüksek düzeydedir. Diğer taraftan erkek katılımcıların oranlarının da yüksek olduğunu belirtmek gerek. Bu durumun kadına yönelik şiddet haberlerinin son yıllarda daha fazla görünür olmasıyla ve kadın hakları hareketlerinin ve örgütlerinin faaliyetlerinin artmasıyla ilişkili olduğu düşünülebilir.

Son olarak aynı verileri yaş kategorileriyle karşılaştırdık. Bu kategoride de cinsiyete benzer bir farklılaşma görülmekte, yani her ayrımcılık türüne yaklaşım yaş kategorilerinde kısmi olarak farklılaşmaktadır. Ancak en genel olarak özellikle etnik köken, dini inanç, fiziksel ve zihinsel engellilik, yaşlı olmak, cinsiyet ve cinsel yönelime karşı ayrımcılık konularında kısmen bir farklılık ortaya çıktığını gözlemliyoruz (sayılan ayrımcılık türlerinde istatistiksel olarak $P < .05$ olarak hesaplanmıştır). Bu farklılık genç, orta yaş ve yaşlı kategorilerinde ortaya çıkan bir

farklılık. Kısaca, yukarıda saydığımız ayrımcılık türlerinden yaşlı olmak dolayısıyla karşılaşılan ayrımcılık dışında en çok genelde-her zaman yanıtını veren kesim orta yaş grubu (özellikle 26-55 arası). Örneğin cinsiyete yönelik ayrımcılığa ilişkin farklı yaş gruplarının ne düşündüklerini aşağıdaki grafikten inceleyelim.

Grafik 8: Cinsiyet Ayrımcılığı ve Yaş Grubu İlişkisi

$$\chi^2 = 21,155$$

$$P < .05$$

Grafikten görüleceği gibi cinsiyete dayalı ayrımcılığın toplumda yüksek olduğuna ilişkin algı özellikle orta yaş grubunda daha baskın. Yukarıda bahsettiğimiz ayrımcılık türleri için de (yaşlı olmak dışında) aynı tablo ile karşılaşıyoruz. Yaşlılara yönelik ayrımcılık konusunda ise beklenebileceği gibi yaş ilerledikçe buna yönelik algı da yükseliyor (Yukarıdaki grafikte var olan yaş sıralamasına göre yaşlılara yönelik ayrımcılığa genelde-her zaman yanıtını verenlerin oranı sırasıyla şöyle: %14,7, %25,4, %24,5, %28,1, %29,1 ve %34,8; $P < .05$).

Buraya kadar sunduğumuz verileri kısaca değerlendirebilirsek şunları söyleyebiliriz: Eğitim düzeyi arttıkça her alandaki ayrımcılıklar konusundaki algı da yükseliyor, yani ikisi arasında bir doğru orantı var diyebiliriz. Ancak gelir düzeyi ile karşılaştırıldığında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıyor. Sadece alt ve orta gelir gruplarının daha üst gelir grubuna göre ayrımcılık algılarının kısmen daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Cinsiyet ve yaş değişkenleri ise sadece bazı ayrımcılık türlerinde bir farklılık olarak ortaya çıkabiliyor. Aşağıdaki tablo hangi bağımsız değişkenin hangi ayrımcılık konusunda farklılık yarattığını göstermektedir.

Tablo 1: Bağımsız ve Bağımlı Değişkenler Arasında İstatistiksel Olarak Anlamlı İlişkiler

BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER	

AYRIMCILIK TÜRÜ/BAĞIMLI DEĞİŞKENLER	Eğitim	Gelir düzeyi	Cinsiyeti	Yaşı
Etnik köken	X (P < .000)			X (P < .01)
Dini inanç	X (P < .000)		X (P < .01)	X (P < .01)
Mülteci olmak	X (P < .000)			
Fiziksel engellilik	X (P < .000)		X (P < .01)	X (P < .05)
Zihinsel engellilik	X (P < .000)		X (P < .01)	X (P < .05)
Genç olmak	X (P < .000)			
Yaşlı olmak	X (P < .000)		X (P < .01)	X (P < .01)
Cinsiyet	X (P < .000)		X (P < .000)	X (P < .05)
Cinsel yönelim	X (P < .000)		X (P < .000)	X (P < .05)
Siyasi görüş	X (P < .000)			X (P < .05)
Dolayısıyla ayrımcılık	X (P < .000)	X (P < .05)		

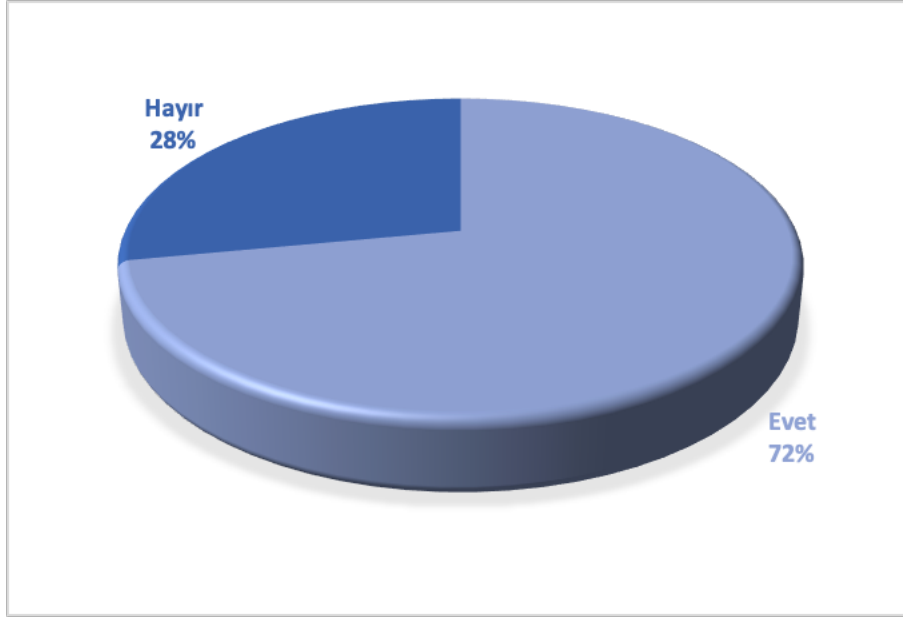
Yukarıdaki tablo genel olarak şunu söylemektedir: Eğitim düzeyi bütün ayrımcılık biçimlerinin algılanmasında önemli bir etkidir ve yüksek bir anlamlılık düzeyine sahiptir. Gelir düzeyi sadece dolayısıyla ayrımcılıkta kısmen etkili olmaktadır (gelir arttıkça dolayısıyla ayrımcılık algısı da kısmen yükselmektedir). Katılımcının cinsiyeti, cinsel yönelim ve cinsiyet ayrımcılığında önemli bir etkenken (kadınlarda bu iki ayrımcılığa ilişkin algı daha yüksek), diğer dört ayrımcılık biçiminde kısmen açıklayıcıdır. Son olarak katılımcının yaşı da ayrımcılık algısında etkili olabilmekle birlikte çoğunlukla kısmi bir etkiye sahiptir.

3.4. Ayrımcılık Deneyimleri ve Geleceğe İlişkin Algılar

Yöntem bölümünde de açıklandığı gibi bu çalışmanın temel amaçlarından biri, bireylerin herhangi bir ayrımcılıkla karşılaştıklarında ya da karşılaşma ihtimalleri olduğunu düşündüklerinde buna karşı mücadele yollarının neler olduğunu bilip bilmedikleri ve herhangi bir mücadeleye girişmedilerse bunun nedenlerini anlamaktır. Çalışmada katılımcılara bu noktalara ilişkin sorular yöneltilmiştir. Bu başlık altında bu türden sorulara verilen yanıtları değerlendireceğiz.

Katılımcılara öncelikle tek bir kez bile olsa herhangi bir ayrımcılıkla karşılaşp karşılaşmadıkları sorulmuştur. Aşağıdaki grafik bu soruya verilen yanıtları göstermektedir.

Grafik 9: Ayrımcılıkla Karşılaştınız mı?

Grafikten görüldüğü gibi, katılımcıların üçte ikisinden fazlası (%72) bir kez bile olsa ayrımcılıkla karşılaştığını belirtmiştir. Burada tartışılması gereken noktalardan biri, neyin ayrımcılık olduğunun ve neyin ayrımcılık olmadığına bireyler tarafından nasıl tanımlandığıdır. Aşağıda katılımcıların karşılaştıkları ayrımcılığa ilişkin açıklamalarını değerlendirirken bu konuya değineceğiz. Fakat önce yukarıdaki grafikte ortaya çıkan sonucu demografik verilerle karşılaştıralım.

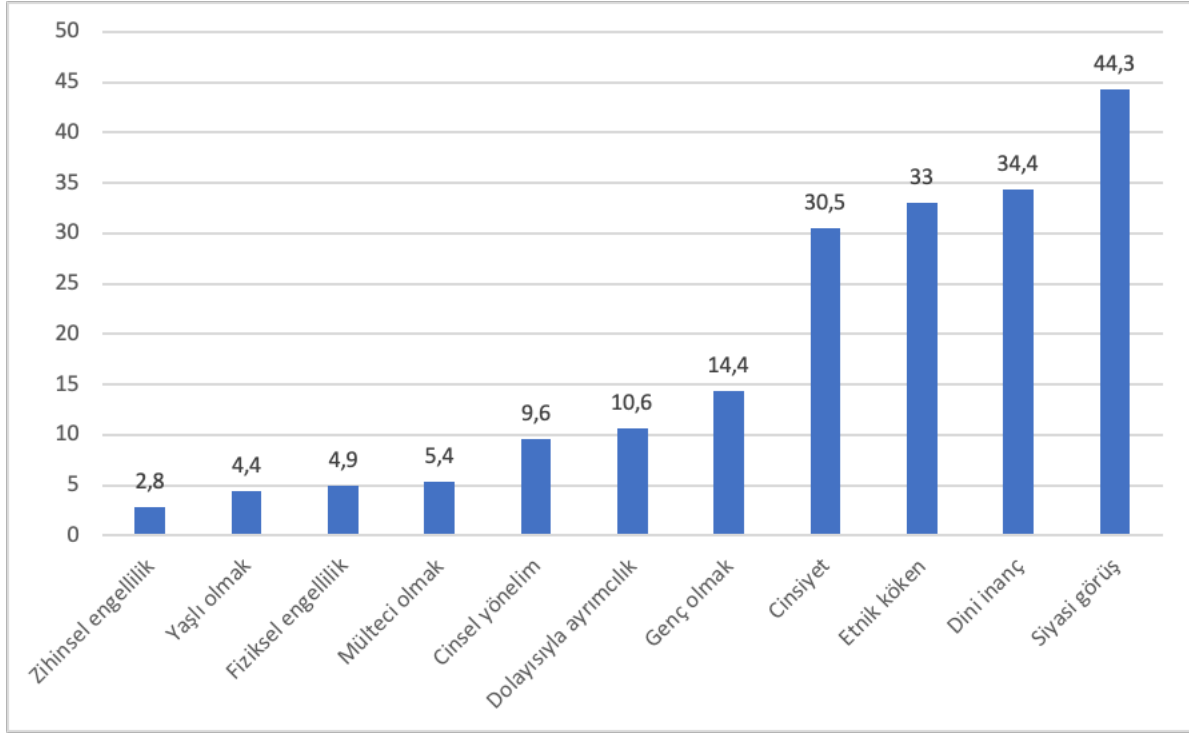
Yaş, eğitim, cinsiyet ve gelir durumu ile karşılaştığımızda, gelir düzeyi dışındaki diğer değişkenler arasında yüksek bir ilişki karşımıza çıkıyor ($P < .000$). Gelir düzeyinde ise bu farklılık kısmi düzeyde ($P < .01$). Nedir bu farklılıklar? Yaş söz konusu olduğunda özellikle 26-45 yaş arası katılımcılarda ayrımcılığa uğradığını belirtenlerin oranı daha ileri yaşlarda olanlara göre daha yüksek. Eğitim yine yüksek anlamlı bir fark yaratıyor. Öncelikle bütün eğitim düzeylerinde ayrımcılığa uğradığını belirtenlerin oranı oldukça yüksek. Ancak beklenenin aksine, ayrımcılıkla karşılaştığını belirtenler arasında lisans ve daha üstü mezunlar daha yoğun. Bu durum daha yüksek eğitim almış kişilerin ayrımcılık konusunda daha hassas olması ve bu nedenle de ayrımcılık kavramını daha geniş görüyor ya da tanımlıyor olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Cinsiyet de anlamlı bir fark yaratıyor. Nitekim ayrımcılığa uğradığını belirten kadınların oranı erkeklere göre daha yüksek (Kadınlar %76,2; erkekler %67,9). Yukarıda da vurguladığımız üzere gelir düzeyi de kısmen de olsa anlamlı bir fark yaratıyor. Nitekim, 2500 ve altı gelire sahip olduğunu belirtenler arasında ayrımcılığa uğradığını söyleyenlerin oranı %80,9'ken bu oran 10001 ve üstü gelire sahip olanlarda %67,2'ye düşüyor. Bu çerçevede gelir düzeyi

yüksekliğinin ayrımcılığı deneyimleme olasılığını görece olarak biraz daha azalttığı söylenebilir.

Ayrımcılığa uğradığını belirten katılımcılara ne tür bir ayrımcılıkla karşılaştıkları sorulmuştur. Aşağıdaki grafik bu soruya verilen yanıtları göstermektedir.

Grafik 10: Karşılaşılan Ayrımcılık Türü

Siyasi görüş, dini inanç, etnik köken ve cinsiyete dayalı ayrımcılık katılımcıların en fazla karşılaştıkları ayrımcılık biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada siyasi görüş tanımının katılımcılar tarafından çok geniş tanımlandığını belirtmekte fayda var. Nitekim torpili olmadığı için işe alınmadığını, hep torpilli olanların işe alındığını belirten katılımcılar siyasi görüşleri nedeniyle ayrımcılığa uğradıklarını düşünmektedirler. Oysa bilindiği üzere torpil, haksız ayrıcalık olarak tanımlandığında bunun nedenlerinden biri siyasi görüş olabileceği gibi başka nedenler de olabilir. Ancak katılımcılarca siyasi görüş nedeniyle ayrımcılık olarak kodlanmıştır. Diğer taraftan halihazırda hükümetin her alanda egemen olmaya yönelik politikaları, örneğin atamalarda liyakatin geri planda kalması ve benzer uygulamaların toplumda oldukça görünür hale gelmesi siyasi görüş ayrımcılığı fikrinin daha yaygın olmasına yol açmış görünüyor.

Ayrımcılığa uğradığını belirten katılımcılardan açık uçlu bir soruyla ne tür bir ayrımcılıkla karşılaştıklarını açıklamaları istenmiştir. Burada verilen yanıtlar katılımcıların ayrımcılıktan ne anladıklarını da anlamamızı sağlıyor. Öncelikle, cinsiyetinden (özellikle kadın olduğu için),

mezhebinden (özellikle Alevi olduğu için), etnik kökeninden (özellikle Kürt olduğu için), siyasi görüşünden ve fiziksel engelinden dolayı ayrımcılık yaşadığını belirtenler yoğun olarak karşımıza çıkıyor. Ayrımcılık biçimi ise çalışma alanında işten atılma, işyerinde mobbing ve taciz, terfi alamama, işe alınmama; toplumsal yaşamda küçümsenme, aşağılanma, dışlanma, ötekileştirilme, ciddiye alınmama, sözlü taciz, mahalle baskısı; eğitim kurumlarında aşağılanma, taciz, küçümsenme gibi tavır ve davranışlarla karşımıza çıkmaktadır. Ne tür bir ayrımcılıkla karşılaştıklarını kısaca açıklamalarını istediğimizde şu tür yanıtlarla karşılaştık:

“1989 Bulgaristan göçmeniyim. İş için görüştüğüm milliyetçi biri tarafından "ülkenin sırtına yük olmak" sebebiyle suçlanmışım.”

“20’li yaşlarımda köyden İstanbul’a çalışmaya geldiğimde orta okul mezunu olduğum için kolay kolay iş verilmedi.”

“Aile içinde erkek kardeşim her zaman maddi ve manevi olarak daha çok destekleniyor.”

“Ailenin kız çocuğu olarak erkek kardeşimin faydalandığı özgürlüğe hiçbir zaman sahip olamadım, cinsel yönelimimi saklamak zorundayım.”

“Alevi olduğum için genelde sosyal ortamlarda sıkıntı yaşıyorum. Dinsel farklılık birçok alanda ayrımcılığı doğuruyor.”

“Arapça konuştuğum için mülteci olduğumu sanıp hakaret ettiler. Kötü söylemlerle küçük düşürücü davranışlarda bulundular.”

“Başörtümünden dolayı ayrımcılık yaşadım. Kadın olduğum için ilkokuldan sonra abilerim tarafından okutulmadım. Daha sonraki okuma isteklerim de eşim ve ailem tarafından reddedildi.”

“Beden kitle endeksimin yüksek olması nedeniyle fiziksel görünüme dair ayrımcılığa uğruyorum.”

“Ben mülteciyim. İş verilmiyor bize. Sigortasız çalıştırıyorlar. Ayrıca az maaş ve hakaretler.”

“Bir gazetenin Ankara temsilciliğinde çalışıyorum. Kadın olduğum için yıllardır maaşım artmıyor ve iş yerindeki konumum değişmiyor.”

“Biseksüel olarak psikoloğa gittim ve bana bunun normal olmadığını ve böyle hissetmemem gerektiğini söyledi.”

“Çalıştığım kurumda açığa alındım. Siyasi ve dini görüşlerimden dolayı ayrımcılık yaşadım.”

“Çalıştığım kurumda çoğu çalışan doğulu olduğundan, ben de batılı olduğumdan beni hep dışladılar.”

“Çocuğum engelli olduğu için okulda ayrımcılıkla karşılaştım. Küçümseme, dışlama ve alay edildi.”

“Diyarbakırlı olduğum için bazen gittiğim işlerde ayrımcılığa uğrarım. Bununla kendim mücadele ettim. Bir yere başvurmadım yani.”

“Doğubayazıt’ta Türkçe çay istediğim için hizmet alamamışım.”

“Doğuştan sakatlığım var ve hayatım boyunca doğru düzgün bir işte çalışamadım.”

“Engelliler için hiçbir hizmet yapılmıyor. Kaldırım rampaları neredeyse hiç yok veya arabalar tarafından engellenmiş. Engelimden dolayı iş başvurularım olumsuz sonuçlanıyor.”

“Ev kiralarken bekar olmamdan dolayı ev sahibi evi kiralamak istemedi.”

“Genel olarak hayatımın birçok evresinde genellikle etnik kökenimden ve doğduğum yer olan Diyarbakır’dan dolayı ayrımcılıkla karşılaştım. Bir de fiziksel engelimden dolayı.”

“İstanbul’a ilk geldiğimiz yıllarda ev ve iş aradığımız zaman memleket soruyorlardı ve sırf Kürt olduğum için defalarca işe alınmama ve ev verilmeme durumu olmuştur.”

“İş başvurusunda yaşımın genç olmasından ötürü geri çevrildim.”

“İş yerimde yaşımdan dolayı yaşlılığım ile ilgili ayrımcılık yaşıyorum.”

“İşe girerken tüm donanımlarıma rağmen Sünni olmam sebebiyle önyargılı muamele gördüm.”

“Küçümsendiğim çok oldu kadın olduğum için. Aynı zamanda namaz kıldığım için ve oruç tuttuğum için dalga geçildi.”

“Okulda kapalılık ve açıklık konusunda ayrımcılık var. Ben başım açık olduğu için hep tacize, küçümsenmeye uğruyorum.”

“Siyasi görüşümü belirttiğim için dışlanma, mezhepsel olarak işe alınmama durumu oldu. Mezhebimi öğrendikten sonra işe almadığını söyledi.”

Bu söylemlerde dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi, ayrımcılığın çoğu zaman çoklu (multiple) bir temele sahip olduğudur. Yani bir kişi hem etnik kökeninden hem cinsiyetinden hem de dini inancından kaynaklı bir ayrımcılığa maruz kalabilmektedir. Kişinin birbirinden farklı kimlikleri nedeniyle ayrımcılığa maruz kalması uğranılan ayrımcılık düzeyini de arttırabilmektedir. Bu durum ayrımcılıkla mücadele için birtakım sorunlar yaratabilir. Örneğin Fransa’da bir işveren, etnik bir kökene sahip bir kadın işçiyi terfi ettirmemiş, mahkemede ise hem siyahları (ancak erkek olanları) hem de kadınları (ancak beyaz olanları) terfi ettirdiğini ispat ederek ayrımcılık iddiasını reddetmiştir. Bu çerçevede hukukçular, hukuk mahkemelerinde birden çok gerekçeye dayalı ayrımcılık iddiasında bulunan davacılar tarafından açılan davaların tek bir temelde gerçekleşmiş ayrımcılıkları içeren davalara göre daha başarısız olma eğiliminde olduğunu ve çoklu ayrımcılık iddiaları için ayrıca belirlenmiş bir hukuk yolunun olması gerektiğini gözlemlemiştir.³⁷ Bu nokta görüşme yaptığımız bir engelli kadın derneği tarafından da vurgulanmıştır.

...ayrımcılık çoklu bir şey ve kesişen bir şey ya. Yani ben engelli kadını, sadece alanımı engelli kadınlar oluşturur demek gibi bir lüksümüz yok. Engelli kadındır ama aynı zamanda LGBTİ bir bireydir. Dolayısıyla, hani aynı zamanda ırk ve etnik kökeni sebebiyle başka türlü bir ayrımcılığa uğruyordur. Bir inanç özgürlüğü ile ilgili başka bir problem yaşıyordur. Dolayısıyla çoklu kesişen bir alan ayrımcılık alanı. Biz de böyle bakıyoruz açıkçası, daha bütünlüklü bakmaya çalışıyoruz.

Buna ek olarak, yukarıda vurguladığımız gibi, ayrımcılığın tanımlanması da bazı katılımcılar tarafından çok geniş biçimde yapılmaktadır. Deneyimledikleri ya da şahit oldukları ayrımcılık biçimleri sorulduğunda kimi katılımcıların verdikleri yanıtlar bunu kanıtlar görünmektedir. Birkaç örneği aşağıda sunuyoruz.

“Attığı tweet nedeniyle komşusu şikâyet etti, dükkanına ceza kesildi.”

“Avukatların vergi yükünü azalttı ama biz muhasebecilerinkini kaldırmadı. Bence bu büyük bir ayrımcılık.”

“Bankalarda, hastanelerde sıra bekleme.”

“Bir eylemde haksız yere gözaltına alındım.”

“Feminizmi bilmeyenlerin feminizmi aşağılaması.”

“Felsefe mezunuyum, atama yapılmıyor. Bizim yerimize ücretli öğretmen alınıyor.”

³⁷ Mercat-Bruns, Marie. (2016). *Discrimination at Work: Comparing European, French, and American Law*, Los Angeles: University of California Press, s. 233. Bu çalışma çoklu ayrımcılık ve onunla mücadele konusunda başka birçok örnek vermektedir.

“Eşinden ayrılmış biri ile eşi ölmüş biri aynı değil. Devlet tarafından kocasından ayrılmış kişiye ödeme yapılıırken eşi ölmüş olan kişi hiçbir şekilde destek alamıyor.”

“Hastanede tanıdık olmaması veya farklı bir devlet kurumunda tanıdığı olan ile olmayan arası farklar.”

“Kadın olarak her zaman ayrımcılıkla karşılaşyorum. Suriyelilere daha fazla tolerans sağlanıyor. Bunu söyledim diye faşist ilan edildim.”

“Otobüsteyken ben ve benden daha genç bir kadın otobüse bindik, boş yeri ilk ben gördüğümde yine de koltuğu ona vermemi istediler, bu da beni rahatsız etti.”

“Öğrenciyken okulum kapatıldı.” (15 Temmuz sonrası kapatılan okulları kastediyor.)

“Trafikte bir tartışmada mahkemelik olduğum için hastaneye iş başvurumda mahkeme cezası almadığım halde sisteme yansıdı.”

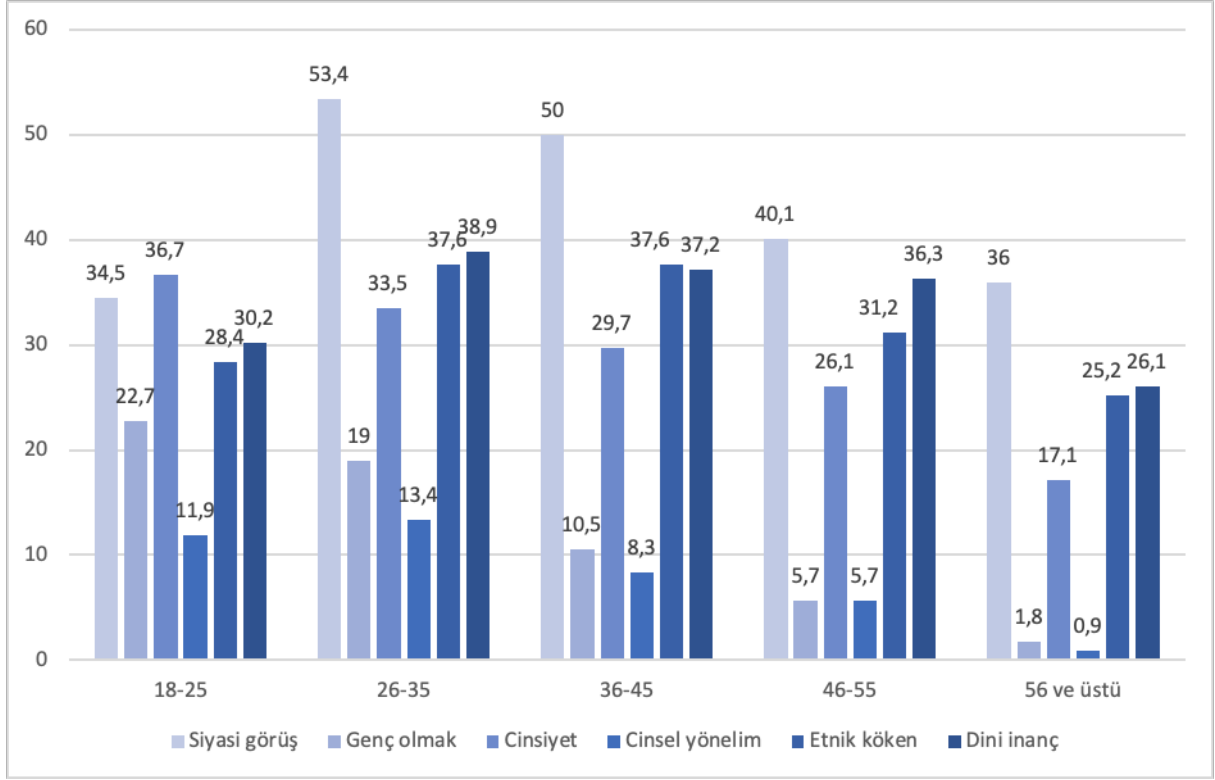
Bu türden yanıtlar, ayrımcılığın bazı insanlar tarafından çok geniş tanımlandığını ve karşılaşılan birçok farklı durumun ayrımcılık olarak değerlendirildiğini, fakat aynı zamanda kendi ayrımcılık deneyimlerini anlatırken bile ayrımcı bir dil kullanabildiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla doğrudan ayrımcılık, dolaylı ayrımcılık ve pozitif ayrımcılık gibi kavramların toplumda çok fazla bilinir kavramlar olmadığı söylenebilir. Bir engelli kadın derneği yöneticisi de benzer noktalara vurgu yapıyor.

Bir kere insanlar ayrımcılığın ne olduğunu bilmiyorlar bence. Bunun kendisi de bir problem. Yani herkes her şeyi bir kere hani ayrımcılık olarak görebiliyor. Ayrımcılık çok daha spesifik ve kendine özgü bir şey aslında. Çok kolay yaşanabilen, çoklu şekilde yaşanabilen, belki özellikli bir mesele. Ama hani bir kere neyin ayrımcılık olduğunu bilmeleri de önemli bir şey bence insanlar açısından. Dolayısıyla çoğu kez bu birbirleriyle karıştırılan bir şeye dönüşebiliyor çünkü. Bir ayrımcılık meselesini önce anlatmak gerekiyor. Biz neye ayrımcılık diyoruz gerçekten? Bu çok literatürden de bağımsız bir şey aslında. Evet literatürün tanımladığı bir ayrımcılık kavramı var, hukukun ayrımcılık olarak gördüğü durumlar var. Belki tüm bunları harmanlayıp günlük hayatta insanların anlayabilecekleri bir şekle dönüştürüp sormakta, bunun geri bildirimini almakta fayda var. Çünkü şaşıyorlar bazen. Yani şiddet de mesela öyledir. Ama o şiddet miymiş dedikleri gibi, ha gerçekten bu ayrımcılık mıymış filan halleri olabiliyor insanların. Bazen bilmiyorlar ya da tam tersi.

Grafik 10’da gösterilen deneyimlenen ayrımcılık türlerini yaş, cinsiyet, eğitim ve gelir düzeyi ile karşılaştırdığımızda aşağıdaki gibi bir tablo karşımıza çıkıyor.

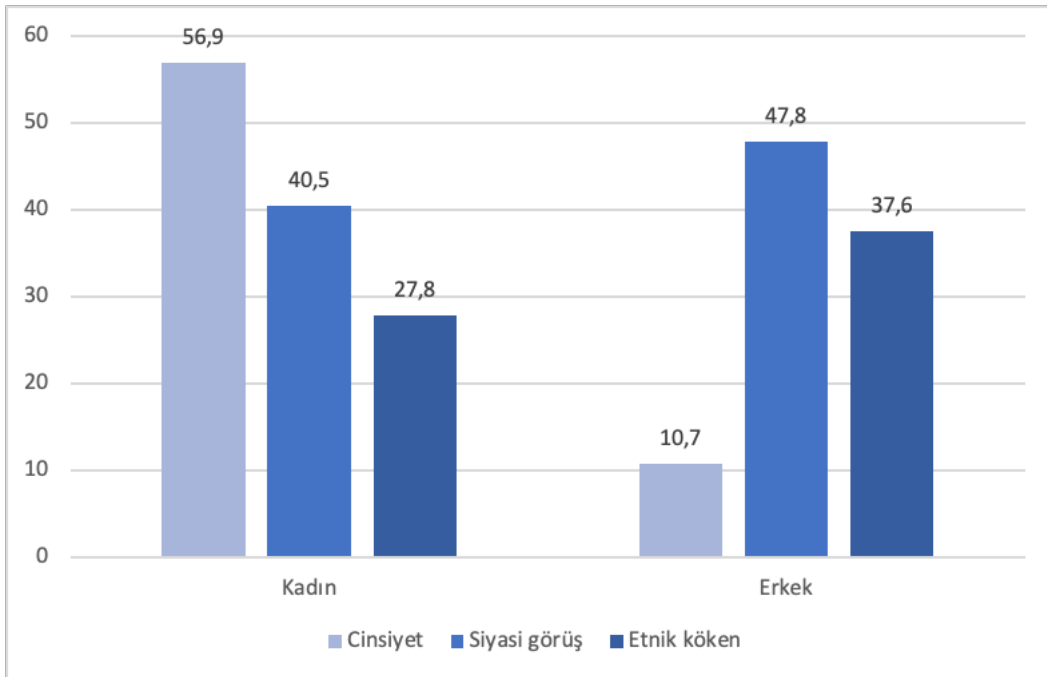
Genç ve orta yaştan katılımcılar daha ileri yaştaakilere göre genç olmak ($P < .000$), siyasi görüş ($P < .000$), cinsiyet ($P < .01$), cinsel yönelim ($P < .01$) söz konusu olduğunda istatistiksel olarak yüksek, etnik köken ($P < .05$) ve dini inanç ($P < .05$) konusunda kısmi düzeyde bir oranla daha fazla ayrımcılığa uğradığını düşünüyor. Diğer değişkenler ile yaş arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıyor. Aşağıdaki grafik bu farklılıkları göstermektedir.

Grafik 11: Yaşa Göre Karşılaşılan Ayrımcılık Türü

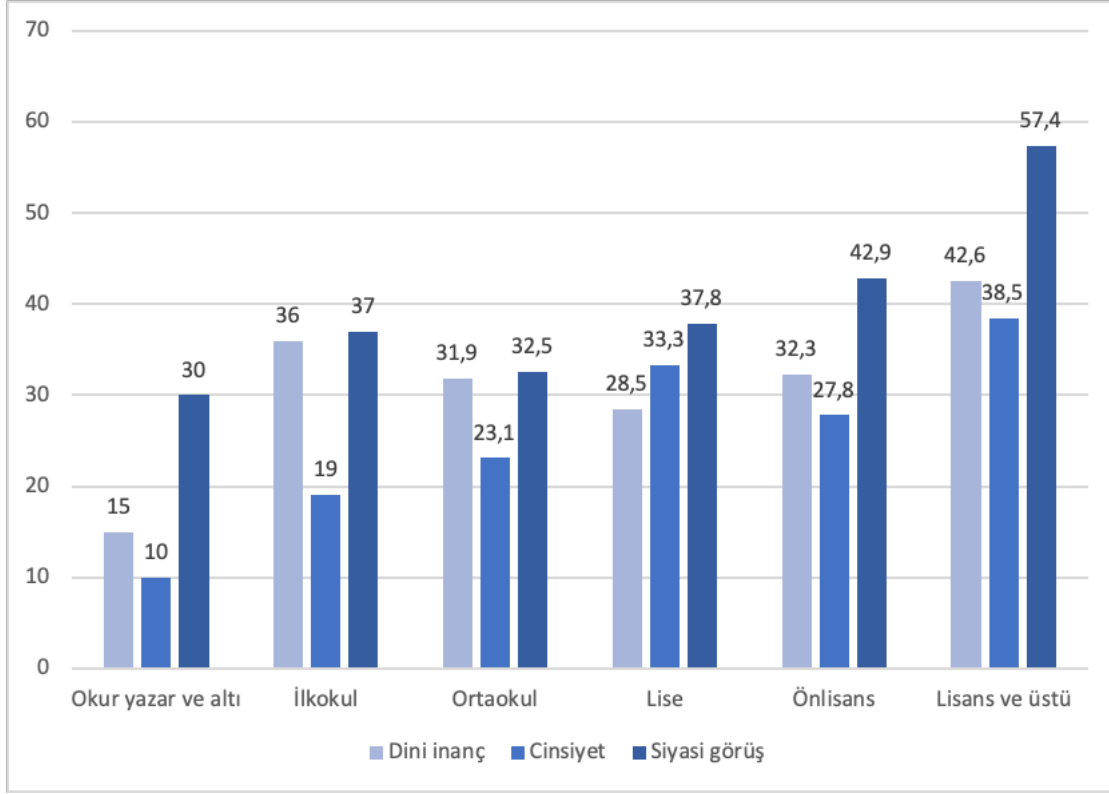
Cinsiyete göre karşılaştığımızda özellikle katılımcının cinsiyeti ($P < .000$) ve etnik kökeni ($P < .000$) nedeniyle ayrımcılığa uğradıklarını belirtenler arasında yüksek düzeyde, siyasi görüşü ($P < .05$) nedeniyle ayrımcılığa uğradıklarını belirtenler arasında ise kısmi düzeyde istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar karşımıza çıkıyor.

Grafik 12: Cinsiyete Göre Karşılaşılan Ayrımcılık Türü

Eğitim durumuna göre karşılaştırıldığında istatistiksel olarak anlamlı çıkan farklılıklar dini inanç (P < .000), cinsiyet (P < .000) ve siyasi görüş (P < .000) değişkenlerinde ortaya çıkıyor. Aşağıdaki grafik bu üç değişkene ilişkin verileri göstermektedir.

Grafik 13: Eğitim Düzeyine Göre Karşılaşılan Ayrımcılık Türü

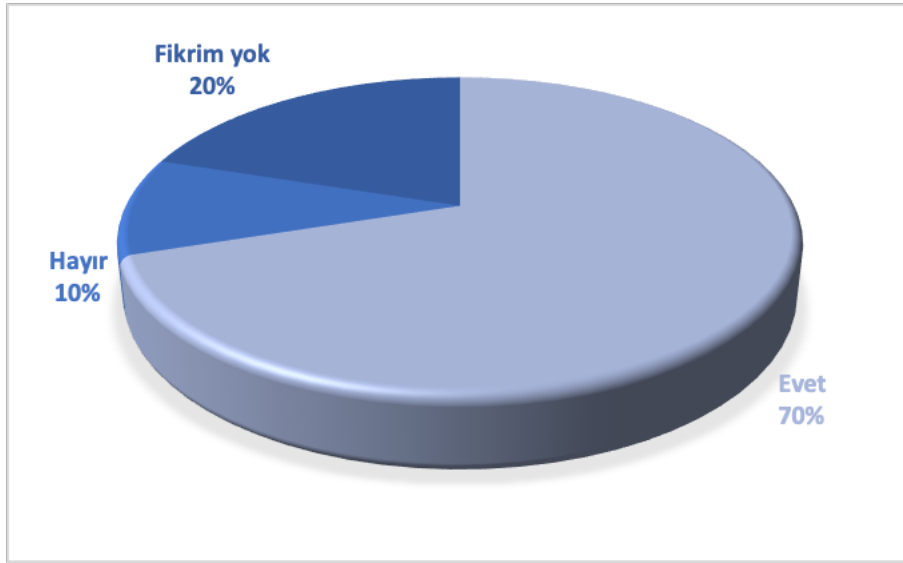
Her üç değişken için söylendiğinde en yüksek oranlar lisans ve üstü eğitim alanlarda karşımıza çıkıyor. Eğitim düzeylerinin kendi içerisindeki farklılıklar da görülebilir. Bir kere siyasi görüşe dayalı ayrımcılık bütün eğitim düzeylerinde en yüksek orana sahip, ama dini inanç ayrımcılığı bazı eğitim düzeylerinde (ilkokul ve ortaokul) siyasi görüş ayrımcılığına çok yakın oranlarda. Dolayısıyla her eğitim düzeyi hem kendi içinde hem de diğer eğitim düzeylerine oranla farklılaşabiliyor.

Ayrımcılık değişkenlerini son olarak gelir düzeyi ile karşılaştırdık. Buradan elde edilen veriler yukarıda daha önce toplam gelir ile karşılaştıran oranlara benzer nitelikte. Yani gelir düzeyi düştükçe ayrımcılıkla karşılaşma oranı bir miktar artıyor. Özellikle fiziksel engellilik (P < .000), zihinsel engellilik (P < .01), etnik köken (P < .05) ve mülteci olmak (P < .05) söz konusu olduğunda daha düşük gelire sahip olanlar bu ayrımcılık biçimleriyle daha fazla karşılaştıklarını belirtiyor.

Bu konuda son olarak geleceğe ilişkin verileri tartışacağız. Katılımcıların gelecekte herhangi bir ayrımcılıkla karşılaşp karşılaşmayacakları sorusuna verdikleri yanıtlara ilişkin veriler Grafik 14'te gösterilmiştir.

Daha önce katılımcıların tek bir kez bile olsa ayrımcılıkla karşılaşp karşılaşmadıklarına ilişkin verileri değerlendirmiştik (bkz. Grafik 9). Gelecekte karşılaşp karşılaşmayacaklarına ilişkin veriler de benzer oranlara sahip.

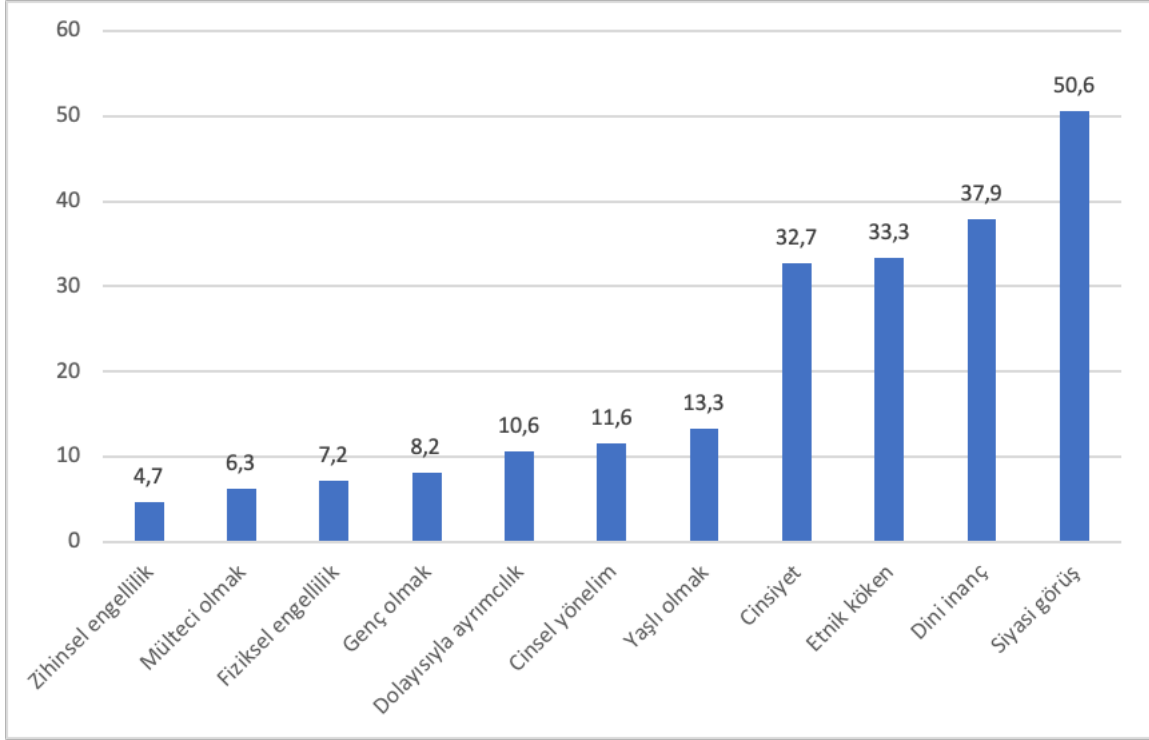
Grafik 14: İleride Herhangi Bir Ayrımcılığa Uğrayacağınızı Düşünüyor musunuz?

Yukarıdaki grafikten de görüldüğü üzere, gelecekte ayrımcılıkla karşılaşabileceğini düşünenlerin oranı %70 düzeyindedir ve bu oran herhangi bir ayrımcılık deneyimlediklerini söyleyenlerin (%72) oranıyla çok benzer düzeyde. Dolayısıyla bir kez ayrımcılıkla karşılaşan bir birey gelecekte de bir ayrımcılıkla karşılaşacağını düşünüyor olmalı. Hayır diyenlerin oranı ise %10 civarında ve daha önce karşılaşmadığını söyleyenlerin bir kısmı geleceğe ilişkin ne olacağı sorulduğunda fikrim yok yanıtına kaymış görünüyor.

Bu soru ile bağlantılı olarak ne tür bir ayrımcılıkla karşılaşacaklarını düşündükleri sorulduğunda aşağıdaki gibi bir görünüm ortaya çıkıyor.

Grafik 15: Gelecekte Hangi Nedenle Ayrımcılığa Uğrayacağınızı Düşünüyorsunuz?

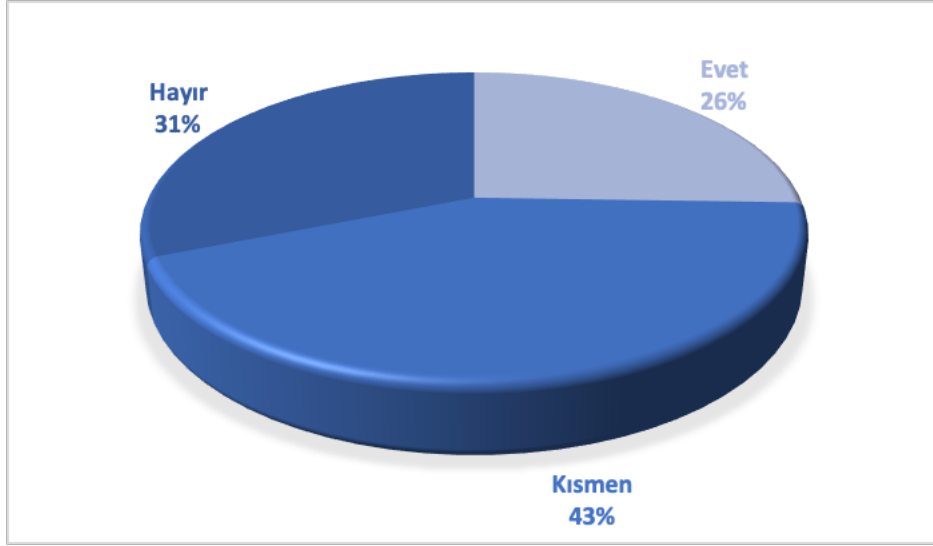
Görüleceği gibi Grafik 10 ile karşılaştırdığımızda neredeyse birebir bir benzerlik görülüyor. Yani katılımcıların geleceğe yönelik algısı, siyasi görüş, dini inanç, cinsiyet ve etnik kökene bağlı olarak bir ayrımcılıkla karşılaşılabilirliği yönünde. Her iki veriye de dayanarak Türkiye’de siyasi görüş, dini inanç, cinsiyet ve etnik kökene dayalı ayrımcılığın diğer ayrımcılık türlerine oranla daha yoğun olarak yaşandığını ve gelecekteki muhtemel beklentilerin de bu yönde olduğunu söylemek mümkün.

3.5. Ayrımcılıkla Mücadele Deneyimleri

Buraya kadar bireylerin Türkiye’de ayrımcılığa yönelik algılarına ve ayrımcılık deneyimlerine ilişkin verileri ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümde aynı bireylerin ayrımcılıkla mücadele etmede hak arama mekanizmaları hakkında ne kadar bilgi düzeyleri, ayrımcılığa uğrayan bireylerin hak arama mekanizmalarını kullanıp kullanmadıkları ve bu süreçte önlerine çıkan engeller üzerine elde edilen verileri sunmaya çalışacağız.

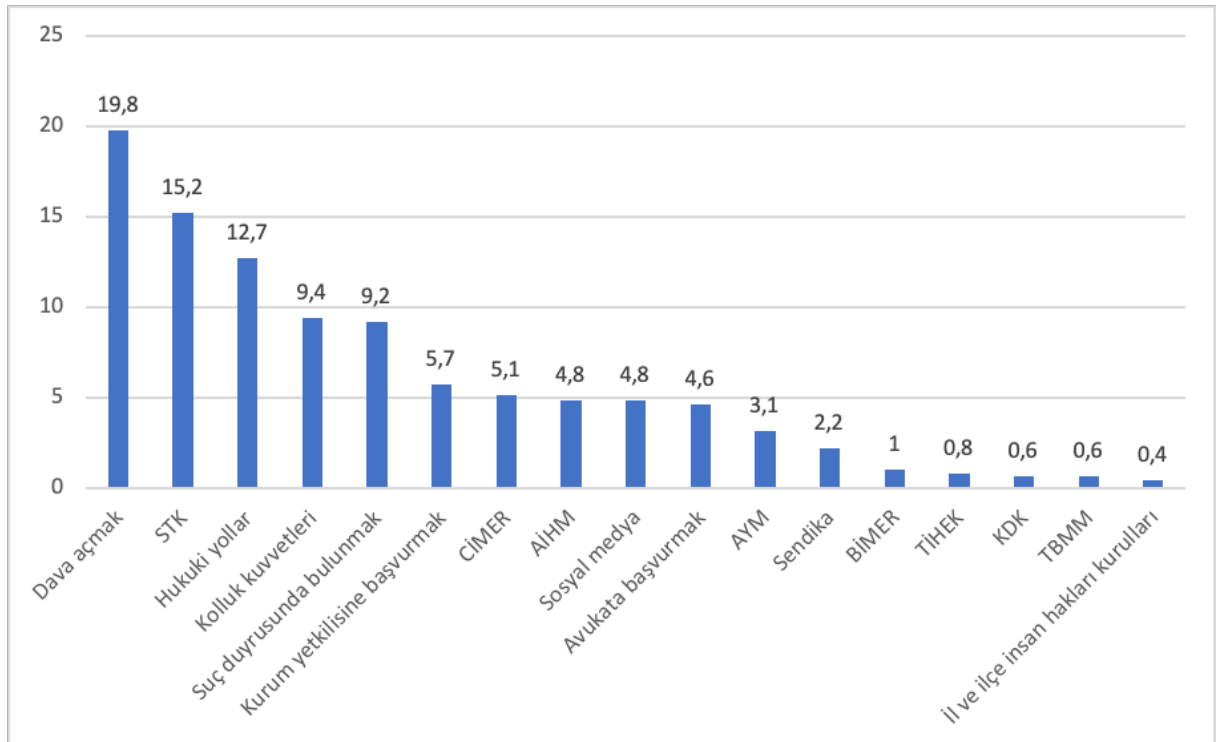
Katılımcılara bir ayrımcılıkla karşılaştıklarında haklarını bilip bilmedikleri sorulmuştur. Aşağıdaki grafik bu soruya verilen yanıtları göstermektedir.

Grafik 16: Bir Ayrımcılıkla Karşılaşırsanız Hangi Haklara Sahip Olduğunuzu ve Hukuki Mücadele Yollarını Biliyor Musunuz?

Yukarıdaki grafiğe göre, bireylerin sadece dörtte biri bir ayrımcılık karşısında haklarını bildiğini, üçte bire yakını ise bilmediğini belirtmektedir. Kısmen bildiğini belirtenlerin oranı ise %43'tür. Bu verilerden hareketle Türkiye'de bireylerin dörtte üçünün ayrımcılıkla karşılaşmaları durumunda başvuracakları hukuki mekanizmalar hakkında yeterli düzeyde bilgiye ya hiç sahip olmadıkları ya da kısmen sahip oldukları söylenebilir. Bu noktada katılımcılardan açık uçlu bir soruyla bildikleri mekanizmalardan üç tanesini belirtmeleri istenmiştir. Daha anlaşılır olabilmesi için verilen üç yanıtın bir ortalamasını alarak bir grafik oluşturduk. Aşağıdaki grafik bu soruya verilen üç yanıtın toplu gösterimini sunmaktadır.

Grafik 17: Ayrımcılıkla Mücadele Yollarından En Çok Bilinenler

Dava açmak en bilinen yol olarak görünmekte, katılımcıların yaklaşık %20'si bu yanıtı veriyor. İkinci olarak ilgili alandaki STK'lara başvurmak da katılımcılar arasında mücadele yollarından biri. Çok genel olarak ifade edilmiş olan hukuki yollar üçüncü sırada geliyor. Kolluk kuvvetlerine başvurmak ve suç duyurusunda bulunmak sırasıyla dördüncü ve beşinci sırada. AYM'ye, TİHEK'e, KDK'ye, TBMM'ye, İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarına başvuracağını belirtenlerin oranı oldukça düşük. İleride görüleceği gibi, bu kurumlardan bir kısmı ya çok az biliniyor ya da ayrımcılıkla mücadele konusunda bu kurumlardan beklenti oldukça düşük.³⁸ Bunu TİHEK'in kendi raporlarında da izlemek mümkün. Nitekim, 2018 yılında ayrımcılık yasağı kapsamında TİHEK'e sadece 371 başvuru yapılmış, bunlardan sadece 34'ü incelemeye alınmış, geri kalan başvurular mevzuatta yer alan şartları taşımadığı için (örneğin LGBTİ+'ların başvuruları mevzuatta geçmemektedir) reddedilmiştir.³⁹ Her şey bir yana bırakılsa bile, bir yıl içinde yapılan sadece 371 başvuru ya TİHEK'in yeterince tanınmadığı ya da bu kuruma çok fazla güvenin olmadığı biçiminde değerlendirilebilir. KDK/Ombudsmanlık kurumu da benzer bir durumdadır. Nitekim 2019 yılında KDK'ye toplam 20.968 başvuru yapılmıştır ancak bunların sadece 886'sı (%4,2) insan hakları ve ayrımcılık konusundadır.⁴⁰

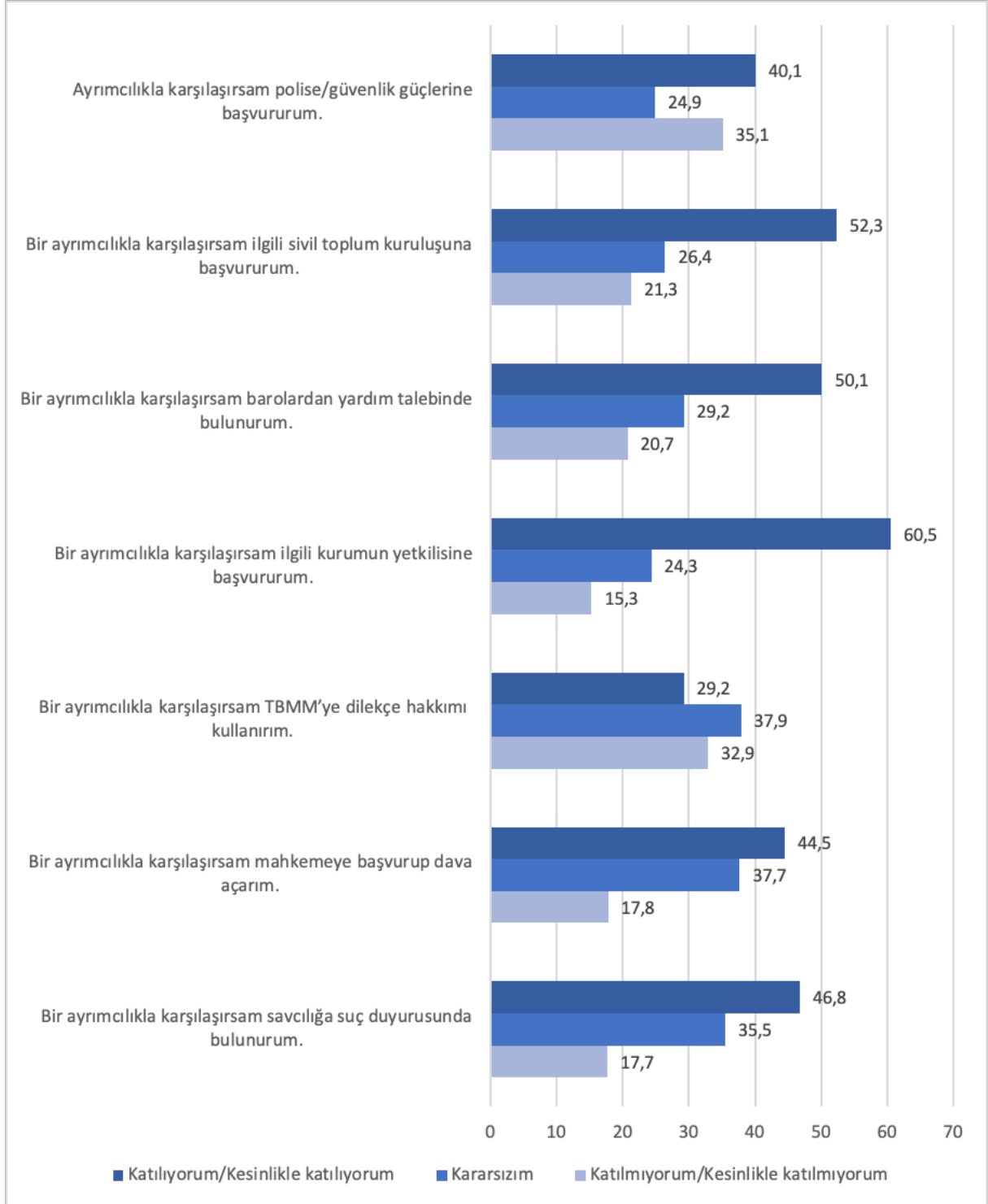
Bu noktada katılımcılara bir Likert ölçeği kullanılarak eğer bir ayrımcılıkla karşılaşılırsa normalde nasıl bir girişimde bulunacaklarına ilişkin tavırları sorulmuştur. Aşağıdaki grafik bu sorulara verilen yanıtları göstermektedir.

Grafik 18: Ayrımcılığa Uğrandığı Takdirde Yapılacak Girişim

³⁸ Bu çalışma ile benzer olarak engelliler arasında TİHEK ve KDK'nin bilinirliğinin oldukça düşük olduğunu gösteren bir çalışma için, bkz. ESHİD, Engellilerin Adalete Erişimi, Mevzuat Taraması Saha Araştırması Raporu, s. 15.

³⁹ TİHEK, Ayrımcılıkla Mücadele 2018 Yılı Raporu.

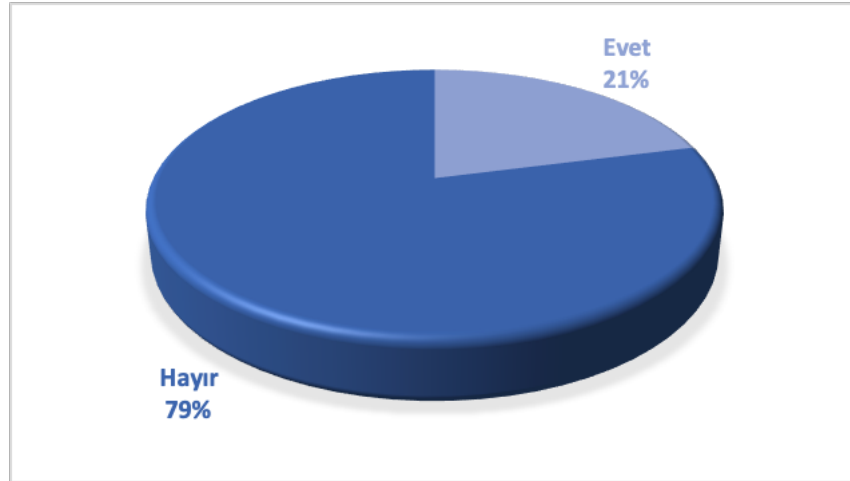
⁴⁰ Kamu Denetçiliği Kurumu, 2019 Yıllık Raporu, s. 105-114. Bu rapordan ilginç birkaç örnek verelim. Raporda kadın hakları konusunda 2019 yılı içerisinde KDK'ye toplam sadece 9 başvuru yapılmış. Bunlardan 4'ü şiddet, taciz ve istismar, 2'si cinsiyet ayrımcılığı, 1'i sosyal hizmet ve yardım faaliyetleri, 1'i korumaya ve bakıma muhtaç kadınlar ve 1'i de kadın haklarına ilişkin diğer konular başlığında verilmiş. Rapora göre engelli hakları ile ilgili başvuruların sayısı 435, insan hakları ile ilgili başvuruların sayısı ise 234. İl ve ilçe insan hakları kurulları için de benzer bir durum söz konusudur. Bkz., Karan, Ulaş. (2018). "Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu ve Ayrımcılık Yasağına Dair Mevzuatın Avrupa Birliği Hukukuna Uyumu", *Uluslararası ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD Yayınları, s. 95-104.

“İlgili kurumun yetkilisine”, “ilgili STK’ya”, ve “barolara” başvuracağını söyleyenlerin oranı %50 ve yukarısında görünüyor. “Savcılığa suç duyurusunda bulunma”, “dava açma” ve “güvenlik güçlerine başvurma” gibi seçenekler de %40 ile %50 arasında değişiyor. Dolayısıyla katılımcıların yarıya yakınının bu mekanizmaları bildiğini ve bir mücadele aracı olarak kullanacağını düşünebiliriz.

Diğer taraftan asıl sorun da bu noktadan sonra başlamaktadır. Yukarıda katılımcılara bir ayrımcılık ile karşılaşmış ve karşılaşmadıklarını sormuştuk ve evet yanıtı yaklaşık %72 idi (bkz. Grafik 9). Grafik 18 de bize, bir ayrımcılıkla karşılaşıldığında buna karşı ne yapacaklarına ilişkin en azından bazı mekanizmaları bildiklerini ve %40 ile %60 arasındaki katılımcının bu yolları kullanacağı fikrini vermişti. Ancak somut olarak bir ayrımcılık ile karşılaşmak ile karşılaşınca ne yapacağını, alacağı tutumu belirtmek arasında önemli bir ayırım ortaya çıkıyor. Yani, burada asıl sorun, ayrımcılığa karşı mekanizmaları sadece bilip bilmemek değil fakat aynı zamanda somut bir durumda bunları kullanmamak/kullanmamak biçiminde görünüyor. Nitekim bir ayrımcılıkla karşılaştıklarını belirten katılımcılara ayrımcılığa karşı herhangi bir girişimde bulunup bulunmadıkları sorulduğunda ilginç yanıtlar veriliyor. Aşağıdaki grafik bu soruya verilen yanıtları göstermektedir.

Grafik 19: Ayrımcılıkla Karşılaştıysanız Bir Kuruma Başvurdunuz mu?

Yukarıdaki grafiğe göre, bir ayrımcılıkla karşılaştığını belirten bireylerin sadece beşte biri buna karşı hak arama mekanizmalarını kullanmış ve ayrımcılığa karşı mücadeleye girişmiştir.⁴¹ Bu durumda bireylerin neden ayrımcılığa karşı mücadelede ve hak aramada pasif kaldığı ya da bundan çekindiği sorusunun yanıtlanması önemlidir. Bu soruyu yanıtlamak için daha ayrıntılı birkaç analiz yapılmıştır.

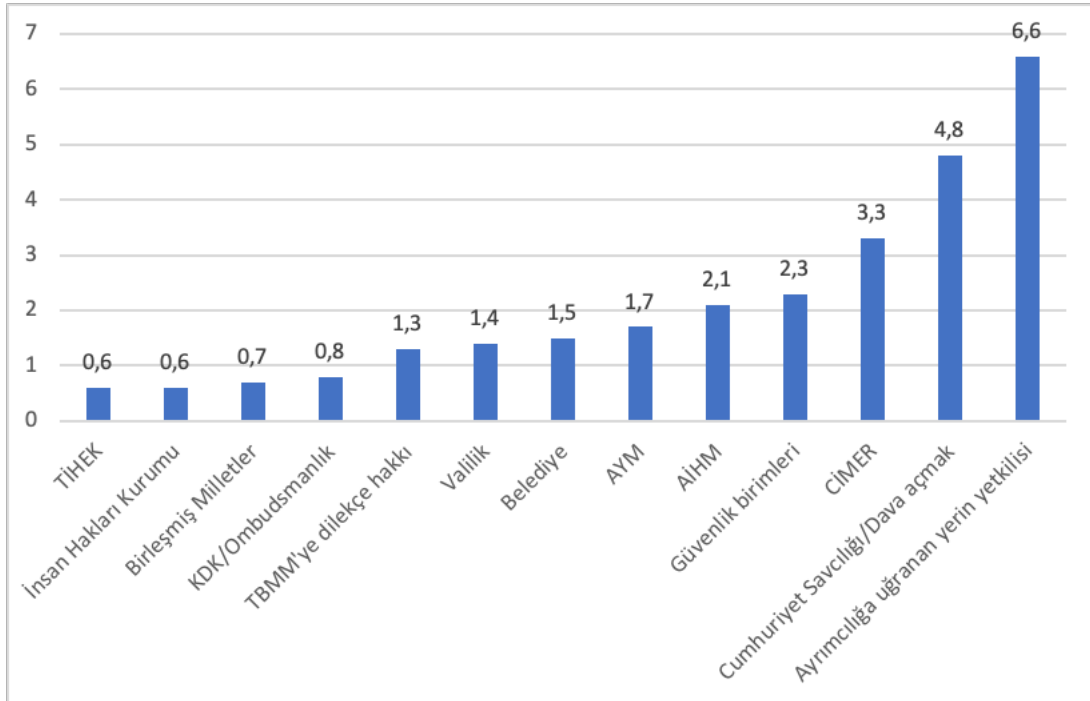
41 Özellikle daha spesifik ayrımcılık biçimleri üzerine gerçekleştirilen birçok çalışma burada elde edilen sonuçlarla benzer sonuçlara ulaşmıştır. Yani bireyler ayrımcılıkla karşılaşsa bile ancak çok az bir kısmı buna karşı yasal yollara başvurmaktadır. Bkz. Yılmaz, Volkan. – İpek Göçmen, I. (2014). Türkiye’de Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Trans (LGBT) Bireylerin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Araştırmasının Özet Sonuçları.

Öncelikle ayrımcılıkla mücadelede demografik niteliklerin bir etki yaratıp yaratmadığına bakmak gerekiyor. Bu çerçevede yukarıdaki verileri yaş, cinsiyet, eğitim ve gelir düzeyi ile karşılaştırdık. Aşağıda bunlara ilişkin verileri tartışmaya çalışacağız.

Eğitim düzeyi, yaş, cinsiyet ve gelir düzeyi ile karşılaştırdığımızda istatistiksel olarak anlamlı farklılık yaratan iki değişken, eğitim düzeyi ($P < .000$) ve kısmen yaş ($P < .05$) olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani, eğitim düzeyi arttıkça ve yaş ilerledikçe ayrımcılıkla mücadele ve hak arama girişimleri de artıyor. Cinsiyet ve gelir düzeyi bu noktada önemli farklılıklar yaratmıyor. Nitekim, okuryazar ve altı kategorisinde ayrımcılıkla mücadele için bir kuruma başvuru oranı %17,9'ken, bu oran lisans ve daha üstü mezunlarda %27,9'a çıkıyor. Benzer olarak 18-25 yaş grubunda ayrımcılıkla mücadele çerçevesinde bir kuruma başvurma oranı %13,8'ken, 56-65 arasında %28,6'ya, 66 ve üstü yaş grubunda %37,5'e çıkıyor. Dolayısıyla yaş arttıkça ve eğitim düzeyi yükseldikçe hak arama mücadelesi de bir yükseliş gösteriyor.

Bu araştırma çerçevesinde hak arama ve ayrımcılıkla mücadele ile ilgili olarak katılımcılara ne tür bir girişimde bulduklarını sorduk. Aşağıdaki grafik bu soruya verilen yanıtları göstermektedir.

Grafik 20: Ne Tür Bir Girişimde Bulundu

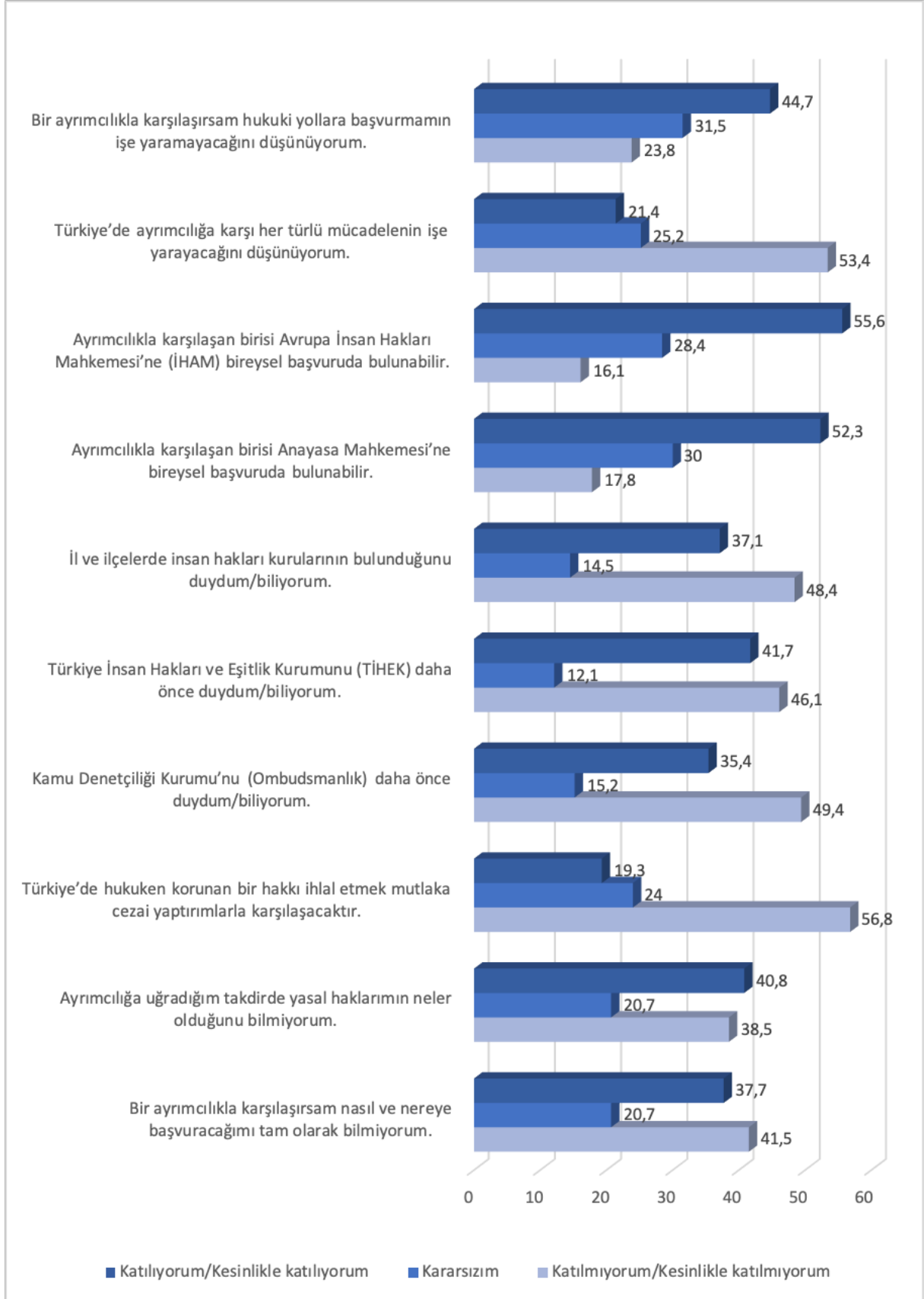
Öncelikle belirtmek gerekir ki, hangi hak arama mekanizması olursa olsun, bunları kullanma düzeyi hepsinde oldukça düşük orandadır. En çok kullanılan mekanizma ayrımcılığa uğranan yerin yetkilisine başvurmak olarak karşımıza çıkmaktadır fakat bu hak arama mekanizması bile

ayrımcılığa uğrayanların sadece %6,6'sı tarafından kullanılmıştır. Bu mekanizmanın kullanılması önemlidir, zira ayrımcılıkla karşılaşıldığı zamanda, hemen o anda müdahale etmeyi sağlar ve daha fazla kullanılmasının nedeni de bu olabilir. Araştırmaya katılanların kullandığı ikinci yol suç duyurusunda bulunmak ya da dava açmak, üçüncü yol ise CİMER'e bireysel olarak başvuruda bulunmaktır.

Burada elde edilen verileri daha önce de yaptığımız gibi yaş, cinsiyet, eğitim ve gelir düzeyi değişkenleri ile karşılaştırdığımızda istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratan tek değişken eğitim düzeyi olarak karşımıza çıkıyor. Eğitim düzeyi arttıkça hak arama ve ayrımcılıkla mücadele girişimi de artıyor. Özellikle ayrımcılığa uğranan yerin yetkilisine başvurma ($P < .000$), AİHM ($P < .01$), TBMM'ye dilekçe hakkı ($P < .05$), CİMER ($P < .05$) ve suç duyurusunda bulunmak/dava açmak ($P < .05$) gibi mekanizmaların kullanımında eğitim düzeyi belirleyici bir etken olarak karşımıza çıkıyor. Yaş, cinsiyet ve gelir düzeyi farklılığı bu mekanizmaların kullanımında anlamlı bir farklılık yaratmıyor.

Hak arama mekanizmalarını kullanmama ve ayrımcılıkla mücadeleden çekinmenin nedenlerini anlamak için, bu konuya yönelik Likert tipi bir ölçek biçiminde yönelttiğimiz sorulara verilen yanıtlara bakmak anlamlı olabilir. Aşağıdaki grafik bu sorulara verilen yanıtları göstermektedir.

Grafik 21: Ayrımcılıkla Mücadeleye ve Buna Yönelik Kurumlara İlişkin Tutumlar

Öncelikle, katılımcıların önemli bir kısmı (yaklaşık %41) ayrımcılığa uğradığında yasal haklarının neler olduğunu bilmediğini belirtmektedir. Buna kararsızlar da eklenirse bu oran

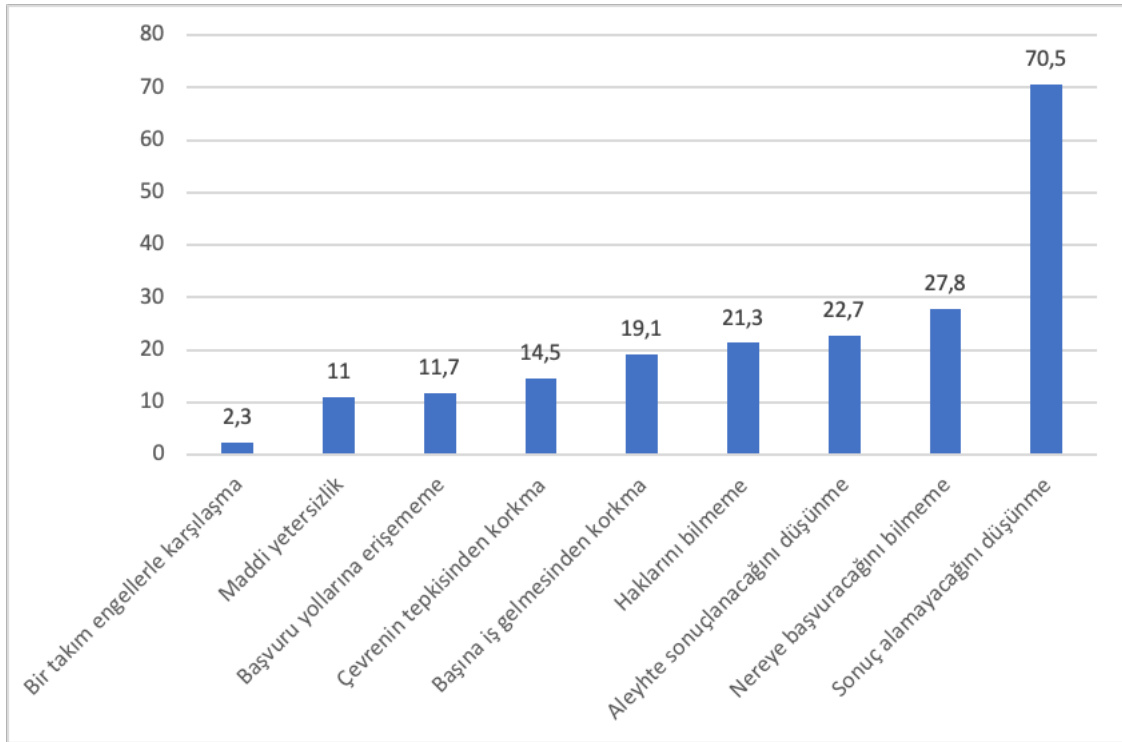
%60'ın biraz daha üzerine çıkıyor. “Ayrımcılıkla karşılaştığımda nasıl ve nereye başvuracağımı tam olarak bilmiyorum” ifadesini onaylayanların oranı yaklaşık %38 ve buna kararsızlar da eklenirse oran %60'a yaklaşıyor.

Daha önemlisi, Türkiye’de ayrımcılıkla mücadele için kurulmuş bazı hak arama mekanizmalarının da bilinmediği ortaya çıkıyor. Nitekim il ve ilçelerde İnsan Hakları Kurullarının, TİHEK’in ve KDK/Ombudsmanlık kurumunun varlığını bilmediğini söyleyenlerin oranı her üçünde de %45’ten fazla. Bunlara kararsızlar da eklenirse bu oranlar %60'lara kadar ulaşıyor.

Son olarak, “Bir ayrımcılıkla karşılaşırsam hukuki yollara başvurmamın işe yaramayacağını düşünüyorum”, “Türkiye’de ayrımcılığa karşı her türlü mücadelenin işe yarayacağını düşünüyorum” ve “Türkiye’de hukuken korunan bir hakkı ihlal etmek mutlaka cezai yaptırımlarla karşılaşacaktır” gibi ifadelerle verilen yanıtlar, katılımcıların ayrımcılıkla mücadelede yargıya ve genel olarak hukuki yollara ya da herhangi bir mücadele biçimine çok güvenmediklerini gösteriyor. Yani ne yapılırsa yapılsın sonuç alınamayacağını düşünüyorlar.

Yukarıdaki verileri destekleyici bir başka sonuç, ayrımcılığa uğradığını fakat herhangi bir girişimde bulunmadığını belirten katılımcılara bunun nedenini sorduğumuzda da karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki grafik bu soruya verilen yanıtları göstermektedir.

Grafik 22: Bir Girişimde Bulunmama Nedenleri

Hak arama mekanizmalarını kullanmama konusunda en baskın neden, herhangi bir sonuç alamayacağını düşünmek olarak görünüyor. Dolayısıyla, ayrımcılıkla mücadelede bireylerin gerek yargı gerekse diğer mekanizmaların işleyişi konusunda bir güvene sahip olmadıkları düşünülebilir. Diğer seçeneğini işaretleyip açıklamalarda bulunan katılımcıların vurguları da hem yukarıdaki verileri destekler nitelikte hem de ayrımcılığın normalleştirilmesine ilişkin izler taşımaktadır.

“Hukuk ismen var, sonuç vereceğine inanmadığım için.”

“İşimden olacağımdan korktum.”

“Maalesef o zamanlar yaşım küçük olduğu için cesaret edemedim.”

“Bizim başımıza gelenleri zaten hak ettiğimize inanıyorlar.”

“Cinsel yönelime yönelik yapılan ayrımcılıkta hukuki süreç yok.”

“Hukuksal sürecin ağır ilerlemesi.”

“Şikâyetçi olduğum kişinin statüsünden dolayı korktum ve şikâyette bulunmamaya ikna edildim.”

“Zaten korunacağını düşündüğümden, polisi şikâyet edemeyeceğim için.”

“Adaletli bir sonuç alacağımı düşünmedim.”

“Başvuracak kadar ciddiye almadım.”

“Bunlar kültürel kodlar ve alışkanlıklar olduğu için bir anlamı olduğunu düşünmedim.”

“Çok gündelik hale gelen ayrımcılık örnekleri yaşadığımdan, bireysel olarak tartışmaya girmekle sonuçlanıyor.”

“Çok daha korkunç ayrımcılıklar varken kendiminki o kadar önemli gelmedi.”

“Daha çok aile baskısı ya da iş bulabilme sıkıntısı yaşadığımdan başvurmadım.”

“Herkes normal gelen bir ayrımcılıktı.”

“O kadar ciddi değildi. Gündelik alışık olduğumuz sıradan şeylerdi.”

“Zaten engelli olduğum için takmaz kimse.”

Yukarıdaki örnekler ayrımcılığın nasıl normalleştirildiğinin, kanıksandığının ve bu nedenle de ona karşı mücadeleye girişmeye gerek duyulmadığının göstergesi olarak da okunabilir. Bu nedenle sadece hukuki yollara güvenmeme değil, ayrımcılığı normalleştirme ve kanıksama da mücadeleyi engelleyen faktörlerdendir. Normalleştirme ve sıradanlaştırma ayrımcılık üzerine yapılan başka araştırmalarda da ortaya konmuştur. Nitekim mülki idarecilerle yapılan bir çalışma da benzer bir sonuca işaret etmektedir.

Görüşülen mülki idareciler, özellikle riskli sayılan görev yerlerinde ve olağanüstü dönemlerde bu sorunların ve engellerin daha bariz hale geldiğini, sayısının arttığını ve çeşitlendiğini ifade etmiştir. Aslında, özellikle olağanüstü dönemlerde Alevi ve/veya Kürt mülki idarecilerin pasif göreve çekilme ve idari soruşturmaya uğrama gibi uygulamalarla karşılaşmalarının adeta “sıradanlaşmış” bir “gelenek” olduğu yapılan görüşmelerde ortaya çıkmaktadır.⁴²

⁴² Demirer, Yücel.- Hülya Kendir. – Adem Yeşilyurt. (2018). “Türkiye Kamu Yönetiminde Ayrımcılık: Kürt ve Alevi Yöneticilerin Durumuna İlişkin Sınırlı Gözlemler”, *Uluslararası ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD Yayınları, s. 45-53.

Bu noktada görüşme yapılan STK temsilcilerinin vurguları açıklayıcı olabilir. İstanbul'da LGBTİ+'ların uğradığı ayrımcılıklar üzerine çalışan bir STK temsilcisi, insanların ayrımcılık karşısında hukuki ya da diğer mekanizmaları neden kullanamadığını şu cümlelerle açıklamaktadır:

LGBTİ'ler özelinde söyleyecek olursam bir dava aynı zamanda kişinin 'açılması' anlamına da gelebiliyor, bir sürü şey olabiliyor. Ya da polise, hâkime tekrar tekrar derdini anlatması anlamına gelebiliyor. Bu da kişinin çok fazla ikincil travma yaşamasına sebep oluyor ve adalete inanmıyorlar. Yani bir ayrımcılıkla, tekrar tekrar ayrımcılığa maruz kalacaklarını düşündükleri için çoğu zaman hak arama yollarını kullanmaktan imtina ediyorlar. Ve neyse tamam, çok da büyümesin bu olay deyip geçiştirmeyi tercih edebiliyorlar maalesef. Tekrar tekrar damgalanmaktan ve o hak arayışı içerisinde tekrar bir ayrımcılığa maruz kalmaktan korktukları için bizim çalıştığımız hedef kitle çok fazla tercih etmeyebiliyor bu yolları. Hem sonuç alamayacaklarını hem de Türkiye'de hak arama yolları uzun soluklu, çok uzun sürdüğü için dava süreçleri o süreç boyunca tekrar tekrar yıpranacakları ve tekrar tekrar birkaç kez daha hak ihlaline maruz kalacaklarına inandıkları için aslında.

Görüşmelerimizde bir kadın derneği yöneticisi, insanların haklarını bilmediklerine ve sonuç alamayacaklarını düşünmelerine vurgu yapmıştır: “Yeterince kullandıklarını düşünmüyorum, çünkü bilmiyorlar. Kazanımlarını ya da hukuksal neler yapabileceklerini bilme noktasında eksik olduklarını ve bir umutsuzluk, zaten biz bunu yapsak da bir sonuç elde edemeyeceğiz umutsuzluğundan dolayı genellikle başvuru yapılmadığını düşünüyorum.” Mardin'de faaliyet gösteren bir kadın derneği yöneticisi de şu noktalara vurgu yapıyor: “Bence ayrımcılığa uğrayan insanlar mücadele etme konusunda hukuki ya da diğer yolları yeterince kullanmıyorlar. (...) Çünkü olumlu herhangi bir sonuç alabileceklerinden endişe ediyorlar. Kimi grup ise haklarından bir haber olarak yaşıyor.”

İstanbul'da kadına yönelik şiddet ve ayrımcılıkla mücadele amacıyla kurulmuş bir dernek yöneticisi ise ayrımcılığa uğrayanların buna karşı hukuki ya da diğer yolları kullanarak mücadeleye girişmemelerini şu cümlelerle ifade ediyor:

Bizim gördüğümüz çok kullanmıyorlar. Birincisi şöyle oluyor, çoğu kullanmış gelmiş oluyor bize. Yani şöyle, şeyi biliyorlar mesela, polise gitmesi gerektiğini çoğu kişi artık biliyor aslında, dolayısıyla polise gidiyor ama polis onu geri çevirmiş oluyor. Evine git evin daha güvenli diyor. Bunu çok fazla yaşıyorlar. (...) Kötü uygulamalar o kadar çok ki bunu gördükleri için o hakları kullanmaya dair çekinceleri olduğunu söyleyebilirim...

Güvenlik güçlerinin tutumlarına ilişkin benzer bir algı başka STK'larda da karşımıza çıkıyor. Kürt LGBTİ+'ların yaşadıkları ayrımcılıklarla mücadele amacıyla kurulmuş İstanbul'dan bir dernek yöneticisi yukarıdakine benzer bir vurgu yapıyor.

Derneğe geliyor diyorum ki başvuralım, bana soracaklar orada “kimdi, nereden tanıyorsun”, “niye evine aldın” bana bunu soracaklar... Polise söyleyemiyor, polisin sana sorduğu soru şu, “o kimdi”, “niye evine aldın”, “Allah Allah bu da böyle”, “işte böyle başınıza gelir” gibi, tamamen bireysel, tamamen subjektif yorumlarla karşı karşıya kalıyorlar. Tabi bu mekanizmalara başvurmak istemiyorlar. Başta bunlardan biri de benim yani, onunla mı uğraşacağım diyorum yani. Zaten psikolojik travma yaşıyorsun, bir de kalkıp onun üzerine şey mi yapacaksın, bir başka travmayı devlet eliyle mi yaşayacaksın yani? İstemiyorsun doğal olarak.

Engelli kadınların yaşadığı ayrımcılığa karşı mücadele eden derneğin temsilcisi de yukarıda söylenenlere benzer bir vurgu yapıyor ama aynı zamanda bu mekanizmalara ulaşmada karşılaşılan engeller de ayrımcılıkla mücadelede çok önemli ona göre.

Bir de şöyle birtakım dezavantajlar var. Şimdi ayrımcılığa uğradığımızı bilirsiniz, belki farkındasınızdır meselenin. Ama mesela engelli olmak gibi dezavantajlılık durumları da etkiliyor. Mesela adliyeye gidip şikâyetle bulunacaksınız diyelim ki ya da işte idare mahkemesine dava açacaksınız ya da insan hakları kuruluna başvuracaksınız. Tüm bunların erişilebilir olması gerek. Bunları düşünmek bile bazen insanları bu mekanizmalara başvurmadan alıkoyabiliyor. Biliyor belki, farkında ama bu tür etkenler bazı mekanizmalara ulaşmalarını engelleyebiliyor.

Nasıl bir engelli çıkamıyorsa, şiddete uğrayan bir kadın da özellikle taciz ve tecavüz meselesi öyle bir mesele, sistem seni öyle çok yoruyor ki. Sürekli bir yerlerde birilerine bir şeyler anlatmak zorundasın. Ve sürekli anlatıyorsun. Karakolda anlatıyorsun, karakoldan çıkıyorsun hastanede anlatıyorsun, hastaneden sonra savcıya anlatıyorsun, savcıdan sonra hakime anlatıyorsun. Tüm onlardan sonra arada psikoloğa, uzmana anlatıyorsun. Bu mekanizmaların hepsi çok yorucu şeyler ve kadınların çoğu bu sebeple, artı orada başka önyargılar da var tabii, tacize, tecavüze uğramanın toplum kaynaklı birtakım olumsuzlukları da var ya, bunun yarattığı da bir şey var, kimse duymasın gibi. İstemiyor insanlar tüm bunlara katlanmayı. O acıya sıkıntıya katlanmayı tercih ediyor, ama onunla mücadele edecek enerjisi yok. Zaten travmatik bir şey aslında yaşadığı.

İstanbul'da daha çok Roman vatandaşların hak arama mücadelesinde yer alan bir başka dernek temsilcisinin vurguları da benzer.

Geri çekiliyorlar daha çok, yeterince kullandıklarını düşünmüyorum, kolay değil. Ayrımcılığa uğrayanlar zaten çoğunluğu dezavantajlı, cinsiyet olarak, engellilik olarak, etnik ya da dinsel olarak dezavantajlı. Zaten bir korkuları var. Dolayısıyla şimdi büyük bir coşkuyla bize başvuruyorlar ama o korkuları sakinleştikleri zaman onları geriye çekiyor. Bu anlamda cesaretlendiriyoruz, yanlarında olduğumuzu anlatıyoruz, uzun uzun konuşuyoruz, tamam diyor, sonra bir bakmışsın vaz geçiyor. Böyle çok fazla vaka var. Bir kere devlete karşı çıkma, özellikle bizim gruplarda biz başımızı değil kaşımızı bile kaldırmayız diyorlar. Dolayısıyla böyle bir herhangi bir karşı duruşun devlete karşı çıkma hali olduğunu düşünüyorlar. Ekonomik sebeplerle mesela. İşte genelde yerel kurumlar, kişiler başvuruyor. Buldukları yerde dışlanma korkusuyla, şiddete uğrama korkusuyla, mimlenirim korkusuyla başvurularından geri çekiliyorlar. Yani başımızı derde sokmayalım. Olan oldu biten bitti bakış açısı var.⁴³

Görüşmelerde karşılaştığımız önemli noktalardan biri, özellikle engellilerin ve mültecilerin başvuru yollarına erişmede yaşadıkları sıkıntıydı. Samsun'da faaliyet gösteren bir işitme engelliler derneği yöneticisi bu tür bir vurgu yapıyor: "...Bunun yanı sıra CİMER var, bir işitme engelli şikayetini dile getirmek istediğinde, ana dilinde, yani Türk işaret dili onun ana dili, ana dilinde CİMER'e şikâyetle bulunamıyor. Bunu aynı zamanda adliye üzerinden ya da herhangi bir hastane üzerinden de düşünebiliriz. Bence bu çok büyük bir ayrımcılık."

⁴³ Ayrımcılığa karşı hukuki ya da başka yollarla mücadeleye girişmemeye ilişkin birçok çalışma burada bahsedilen sonuçlarla benzer veriler sunmaktadır. Bkz, O'Neil, Mary Lou ve ark. (2018). *Türkiye'de Kamu Çalışanı Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İntersekslerin Durumu 2018 Yılı Araştırması*, Ankara: Kaos GL Yayını; Hatiboğlu-Kısat, B. - Odabaş, A. A. (2020). *Çankaya'nın Sitemli Yurttaşları, Kentsel Hareketlilik ve Kentsel Hizmetlere Erişim Ekseninde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzleri: Ankara, Çankaya Örneği*, Ankara: Yeryüzü Kalkınma Kooperatifi Yayınları-1; Ördök, Kemal. (2017). *Türkiye'de 'Geçici Koruma' Altında Suriyeliler ve Seks İşçiliği*, Ankara: Kırmızı Şemsiye Cinsel Sağlık ve İnsan Hakları Derneği Yayınları; Kaya, Nurcan. (2015). *Türkiye Eğitim Sisteminde Renk, Etnik Köken, Dil, Din ve İnanç Temelli Ayrımcılık*, İstanbul: Tarih Vakfı (MRG);

Engellilerin adalete erişiminde karşılaştıkları sorunlar sadece bununla kalmamaktadır. Taşçı ve arkadaşları engellilerin adalete erişimde karşılaştıkları sorunları şu sözlerle dile getirmektedir:

Devletin sadece adliye binalarını inşa etmesi ve adliye personeli ataması engellilerin adalete erişim hakkının sağlanması için yeterli olmamakla beraber, mevcut adliye binalarında yeterli ölçüde engelli dostu düzenlemelerin yapıldığından söz edilememektedir (engelli yolu, kabartma yazı, sesli uyarı sistemleri vb.). Benzer şekilde adliyelerde işaret dili bilen tercüman istihdam edilmemektedir. Bundan dolayı engelli bireylerin dava süreçleri aksamakta ve adil yargılanma hakları ihlal edilebilmektedir.⁴⁴

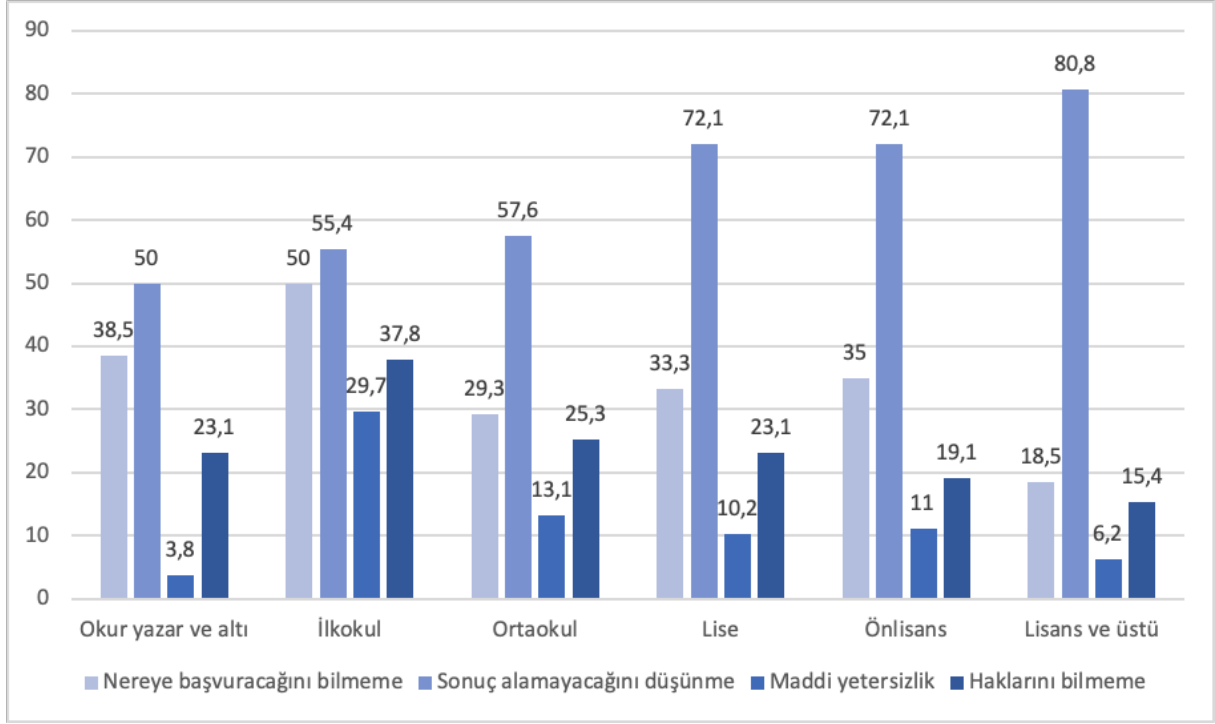
Görüldüğü gibi yapılan görüşmelerden elde edilen sonuçlar soru kağıdı uygulamasından elde edilen verilerden çok farklı değildir. Görüşülen STK temsilcilerinin çoğunluğu benzer engellerden, uzayan yargı süreçlerinden ve bu süreçlerden yeterli bir sonuç alamamaktan şikayetçidir. Dolayısıyla burada temel sorun, bireylerin ayrımcılığın yaygınlığını nasıl algıladığından öte bir ayrımcılıkla karşılaştığında yukarıda sayılan nedenlerden dolayı onunla mücadele etmedeki isteksizliği ve çekingenliği gibi görünüyor. Zira hukuki yollar hem yıpratıcı olarak görülüyor hem de sonuç alıcı girişimler olarak görülüyor.

Bireylerin deneyimledikleri ayrımcılığa karşı neden bir girişimde bulunmadıklarına ilişkin yukarıdaki verileri daha önce de yaptığımız gibi demografik verilerle karşılaştırdığımızda ayrıntılı bir yorumda bulunmak olanaklı.

Bireylerin eğitim düzeyi başvurmama nedenlerinin bazılarında anlamlı bir fark yaratabiliyor. Nereye başvuracağını bilmeme ($P < .000$), sonuç alamayacağını düşünme ($P < .000$), maddi yetersizlik ($P < .000$) ve haklarını bilmeme ($P < .01$) üzerinde eğitim düzeyinin önemli bir etkisinin olduğu görülüyor. Diğer değişkenler açısından eğitim düzeyi istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratmıyor. Aşağıdaki grafik bu ilişkiyi göstermektedir.

Grafik 23: Eğitim Düzeyi ve Bir Girişimde Bulunmama Nedenleri

⁴⁴ Taşçı, Ali. vd. (2018). “Adli Süreçlerde Engellilerin Adalete Erişimi ve Adli Sosyal Hizmetin Rolü”, *Uluslararası Engelli Hakları Konferansı Engellilerin Adalete Erişimi, Uluslararası Ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD, s. 82.

Maddi yetersizlik, nereye başvuracağını bilmeme ve haklarını bilmeme değişkenleri söz konusu olduğunda eğitim düzeyi düştükçe bu soruya verilen evet yanıtlarının oranı da artıyor. Sonuç alamayacağını düşünme seçeneğinde ise evet yanıtları arasında bir doğru orantı var, yani eğitim düzeyi arttıkça sonuç alamayacağını düşündüğü için başvurmadığını belirtenlerin oranı da artıyor.⁴⁵

Cinsiyet değişkeninin yüksek düzeyde anlamlı bir farklılık ortaya çıkardığı üç değişken bulunuyor. Çevrenin tepkisinden korkma ve haklarını bilmeme seçenekleri yüksek düzeyde ($P < .000$) ve başına iş gelmesinden korkma değişkeninde kısmen ($P < .05$) farklılıklar ortaya çıkıyor. Her üç değişkende de kadınların bu etkenlere evet yanıtı verme oranı daha yüksek. Yani, kadınlar erkeklere göre çevrenin tepkisinden ve başına iş gelmesinden daha fazla korkmakta, aynı zamanda haklarını da erkeklere oranla daha az bilmektedir.

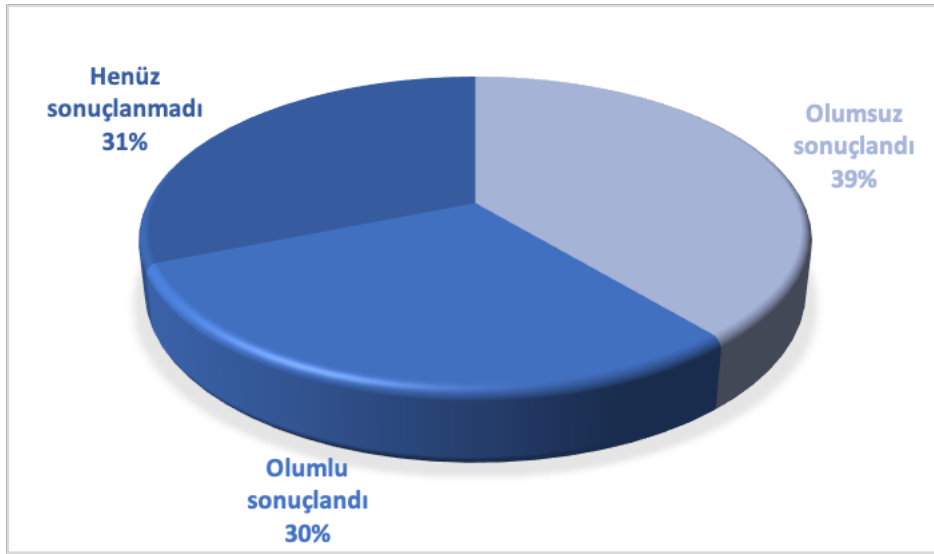
Yaş değişkeni tek bir değişken üzerinde etkili. 18-25 yaşındakiler %68,4 oranında başvurudan bir sonuç alamayacağını düşünürken, bu oran 56 ve üstü yaşa çıkıldığında %56,3'e düşüyor ($P < .01$).

⁴⁵ Ayrımcılık/hak ihlali durumunda başvuru yapılabilecek mekanizmaların bilinirliği ile eğitim durumu arasındaki benzer bir sonuç için, bkz. ESHİD, Engellilerin Adalete Erişimi, Mevzuat Taraması Saha Araştırması Raporu, s. 14.

Toplam gelir düzeyinin ise bir girişimde bulunmama nedenleri olarak sıralanan yukarıdaki maddelerde istatistiksel olarak anlamlı bir fark yaratmadığını tespit ettik. Yani, bireylerin gelir düzeyi herhangi bir girişimde bulunmama üzerinde etkili bir değişken değil gibi görünüyor.

Son olarak deneyimledikleri ayrımcılığa karşı hak arama mekanizmalarını kullanan bireylerin bu süreci nasıl yaşadıklarına değineceğiz. Çalışmanın katılımcılarına giriştikleri hukuki girişimin nasıl sonuçlandığı sorulmuştur. Aşağıdaki grafik bu soruya verilen yanıtları göstermektedir.

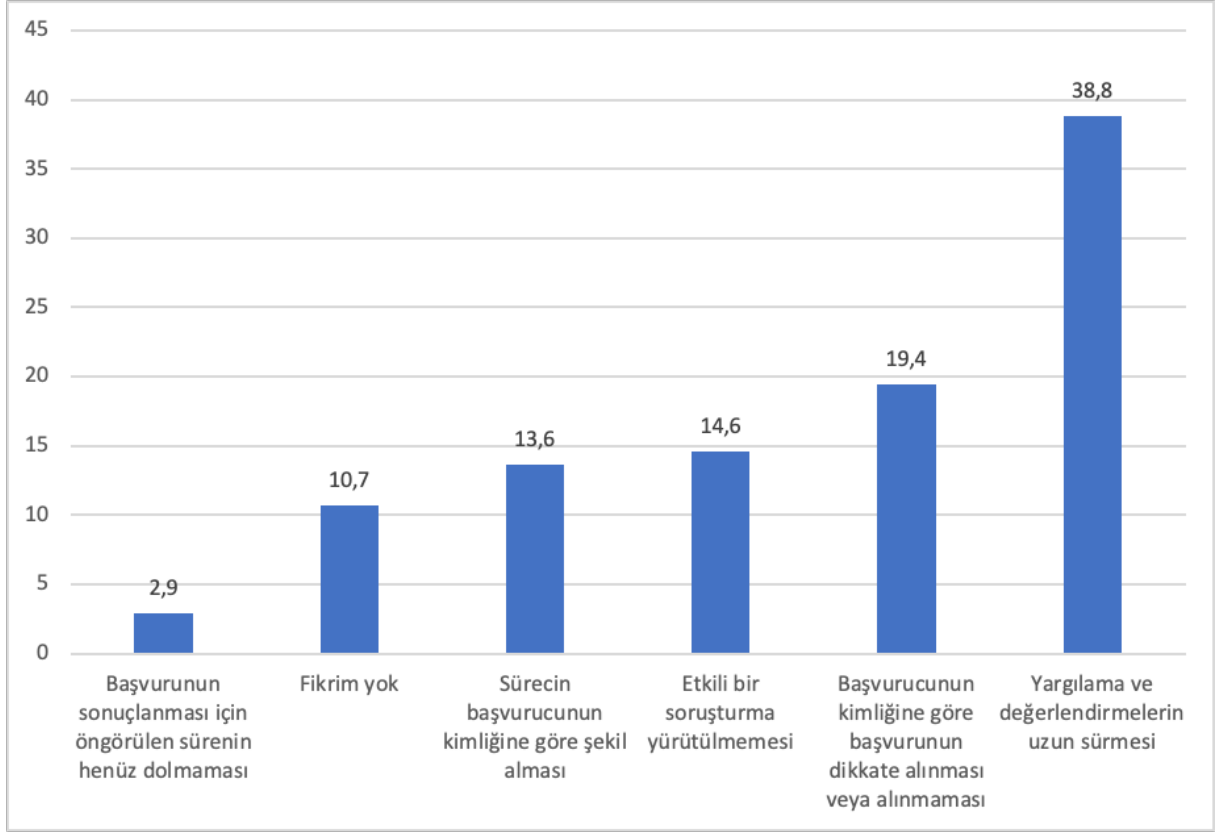
Grafik 24: Hukuki Girişimin Sonuçları

Olumlu sonuçlandı ve henüz sonuçlanmadı yanıtları eşit dağılıyor, olumsuz sonuçlandı diyenlerin oranı ise %40'a yakın. Bu soruda diğer yanıtını işaretleyenlerin yanıtları da yukarıdakilere benziyor. Çoğunlukla açtıkları birkaç davanın bazılarının olumlu bazılarının olumsuz sonuçlandığını vurgulayanlar yoğun. Arkasından sürecin uzun olmasından dolayı şikâyetini geri çekenler geliyor.

Sürecin henüz tamamlanmadığını belirten katılımcılara bunun nedeni hakkında ne düşündüklerini sorduk. Burada da karşımıza çıkan en önemli etken “yargılamanın uzun sürmesi” (%38,8). “Başvurucunun kimliğine göre başvurusunun dikkate alınması veya alınmaması” (%19,4) ve “başvurucunun kimliğine göre sürecin şekil alması” (%13,6) yanıtları da hukuki yolların kullanımı sürecinde bile yaşanan ayrımcılıklara işaret ediyor. “Etkili soruşturma yürütülmemesi” (%14,6) yanıtının da benzer bir soruna işaret ettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Grafik 25: Henüz Sonuçlanmama Nedenleri

STK temsilcileriyle yapılan görüşmelerde de uzun süren hukuksal süreçlere vurgu yapıldığını gözlemledik. Hatay’da faaliyet gösteren bir kadın derneğinin yöneticisi bu sorunu şöyle vurguluyor.

Genel itibariyle uzun süren, uzun erimli bir hukuksal süreç oluyor. Bu hukuksal süreç, şimdiye kadar yürüttüğümüz birkaç çalışmada kazanımla sonuçlandı ama bazıları hala devam ediyor. Ne yazık ki çok kısa sürede sonuçlanmıyor. Böyle sıkıntılarımız var. Hızlı hareket edilme ve hızlı sonuçlanma noktasında aksaklıklar var.

Başvurusu olumsuz sonuçlanan katılımcılara açık uçlu olarak bunun nedeni hakkında neler düşündüklerini sorduk. Yanıtların tamamını temsil ettiğini düşündüğümüz en genel açıklamalar aşağıda görülmektedir.

- “Ayrımcılığın normalleştirilmesi, insanların bir şey yapmaması.”
- “Başvurduğumuz kurumların bağımsız olmaması.”
- “Belediye başkanının siyasi ayrımcılığı.”
- “Bürokrasi ve kamu kurumlarındaki boşluklar.”
- “Ceza kanunu ayrımcılık konusunda yetersiz.”
- “Devlet sakat vatandaşlarına bakıyor görünüyor ama aslında hiç ilgilenmiyor.”
- “Devletin kurumlarının ayrımcılıkla işlemesi.”
- “Sözlü taciz olduğu için ve ispat olmadığı için olumsuz sonuçlandı.”
- “Türkiye’de hukukun üstünlüğünün devlet kontrolünde olması.”
- “Yargı yollarının işlevsel olmaması, hukuka aykırılık, keyfiyet, idarenin baskısı.”

“Yetkili kişinin de ayrımcı olması.”

“Yöneticilerin tacizlere karşı duyarsızlığı ve zorba tutumlar nedeniyle olumsuz sonuçlandı.”

“İktidarın siyasi görüş ayrımcılığını desteklemesinden, korkmalarından kaynaklı.”

Bu ifadelere ek olarak özellikle LGBTİ+ hakları ile ilgili çalışan bazı STK yöneticileri yasadaki boşluk nedeniyle başvuran kişinin kimliğine göre işlem yapıldığına, herhangi bir soruşturma yürütülmediğine, dolayısıyla başvuru mekanizmalarının yetersiz olduğuna işaret ediyor.

Türkiye’de bir kere yasal mevzuatta, anayasada hiçbir yerde ayrımcılığın geçtiği yerlerde dahi cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği bir ayrımcılık sebebi olarak sayılmadığı için, en fazla cinsiyet ile ilgili geçtiği için biz ayrımcılığa dair başvuru yaptığımızda şöyle söyleniyor, mesela TİHEK’e bir başvuru yaptık, böyle böyle bir trans kadın, işte rezervasyonu olmasına rağmen otele alınmadı trans olduğu için. TİHEK diyor ki ben cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğine dayalı ayrımcılıklara bakmıyorum diyor. Benim mevzuatımda cinsiyet yazıyor, bu cinsiyet ile ilgili bir ayrımcılık değil, beni ilgilendirmiyor diyor. ... maalesef tanıma olmadığı için, yok saymıyor ama tanımıyor da. Tanımadığı için, o boşluğu bıraktığı için sıyrılıyor bir şekilde failer.

Bizim hedef kitlemiz ve çalışma alanımız üzerinden cevap vereceğim bu soruya. Aslında biz kullanıyoruz, TİHEK’i de ombudsmanı da CİMER’i de kullanıyoruz ama onların mevzuatı bizi tanımadığı için bizim başvuruyu yapmamız yetmiyor, olumlu sonuç alamıyoruz. Hatta bu başvuru mekanizmalarının bazıları bize kendi elleriyle tekrar tekrar ihlal yaratıyorlar. Mesela TİHEK ailenin korunması diye bir konferans düzenliyor ve orada eşcinselliğin aileyi olumsuz etkilediğini söylüyor. Böyle bir durumda TİHEK’ten olumlu cevap alacağımızı zaten düşünmüyoruz, ama yine de biz başvuru yapıyoruz. Tabi ki olumsuz sonuç alıyoruz. Mekanizmalar kullanılıyor mu? Kullanılmaya çalışılıyor, ama mekanizmanın kendisi yani, o mekanizma bizim işimize yaramıyor.⁴⁶

Diğer taraftan katılımcıların bir kısmı (%38,9) ayrımcılığa karşı bu türden girişimlerinden dolayı baskı, taciz, çevreden dışlanma, tehdit edilme, şiddete maruz kalma, sürgün edilme, küçümsenme gibi başka ayrımcılıklarla da karşılaştığını belirtmektedir. Bu durum herhangi bir ayrımcılıkla karşılaşma durumunda ona karşı mücadeleyi zayıflatacak bir etken olarak düşünülebilir. Dolayısıyla, ayrımcılıkla mücadelenin, hak arama yollarını kullanmanın kendisi ayrımcılığa maruz kalmanın yeni bir sureti olarak bireylerin karşısına çıkabilmektedir.

Son olarak bu çalışma çerçevesinde katılımcılara ayrımcılık konusunda Türkiye’deki duruma ilişkin belirtmek istedikleri noktaların neler olduğunu sorduk. Aşağıda bu soruya verilen ve araştırmaya katılanların genelini yansıttığını düşündüğümüz birkaç örnek vereceğiz. Bu yanıtlarda gözle görülen noktalar şunlar: (1) Genel olarak yüksek bir ayrımcılık algısı, (2) gelecekte düzelme ve giderek ortadan kalkması konusunda kötümserlik ve (3) gerek hukuki gerekse başka yollarla da olsa Türkiye’de ayrımcılıkla mücadelenin mümkün olmadığı düşüncesi.

“Türkiye’de siyasi etnik kökene hatta bölgelere göre büyük ayrımcılıklar yaşanmaktadır.”

⁴⁶ Bu nokta önemlidir, zira Spivak’ın da vurguladığı gibi, madun konuşamaz, konuşsa da sesi işitilmez. Bu nedenle madun olan kişi oy verir, vergi verir ama yurttaşlık yapılarına erişimleri yoktur, zaten madun olmasının nedeni de budur. Bkz. Spivak, Gayatri Chakravorty. (2009). *Les Subalternes Peuvent-Elles Parler?*, Amsterdam: Les Belles Lettres, özellikle 4. Bölüm ve devamı.

“Ayrımcılık olarak siyasi düşünce ayrımcılığı bu dönemde çok var, fakat yine de hak, hukuk, adaletimiz içerisinde düşüncemizi savunuyoruz.”

“Yıpratıcı ve uzun bir süreç. İnsanların hukuka ve hukuk gücüne inanmaları için daha fazla çaba sarf edilmeli. Yargı bağımsız olmalı.”

“Kamu kuruluşlarında büyük bir boşluk var. Özellikle yargı organlarında problem var. Hukuk devletinde yaşamıyoruz.”

“LGBT’lilere yönelik herhangi hukuki bir süreç yok.”

“Ayrımcılıkla ilgili yasal düzenlemeler daha belirleyici olmalı. Eğitim sisteminde ayrımcılıkla ilgili dersler verilmeli.”

“Türkiye’deki hukuk sistemine olan inancım yok. Adaletin olmadığını, sadece tek bir adam ile yönetildiğimizi düşünüyorum. Fikirlerimizin önemsenmediği, kişisel hakların dikkate alındığı yok.”

“Ayrımcılık Türkiye’de son yıllarda çok arttı. Hukuki yolların sonuç vereceğine inanmıyorum.”

“Yasal boşluklar var, güvenlik güçleri işlerini aksatıyor, mülki amirler hak mağdurlarını dinlemiyor.”

“Hukuksal süreç hızlı işlemeli. Ayrımcılık yapan kamu görevlileri cezalandırılmalı.”

“Ayrımcılık kesinlikle yapılıyor. Kişiler haklarını arasalar bile adil bir şekilde sonuçlanmadığını düşünüyorum. Hukuk da adalette güvenilir bir karar çıktığına kesinlikle inanmıyorum.”

“Ayrımcılık Türkiye’de ne yazık ki yok olmak yerine yalnızca sebep değiştiriyor. 80’lerde siyasi, 90’larda dini, 2000’li yıllarda birçok sebep olduğu gibi.”

“Din, dil, ırk, inanç, cinsel yönelim (cinsel açıdan) her türlü ayrımcılığın olduğunu düşünüyorum. Ve şimdi adalet sisteminin belki %50’sinin gereken cezayı verdiğini düşünmüyorum.”

“İnsanların böyle bir durumla karşılaştığında yapması gerekenlerle ilgili detaylı bilgilendirme yapılmıyor. Konu üzerinde daha çok durulması gerekiyor.”

“Türkiye’de ayrımcılığın ne ile ilgili olursa olsun her zaman aşırı düzeyde yapıldığını ve hiçbir kurumun bu durumu düzeltmeye yönelik girişimde bulunmadığını düşünüyorum.”

“Ayrımcılıkla ilgili farkındalık yok. Bazı durumlar kronikleşmiş durumda, kanıksandığı için de mücadele edilmiyor.”

“Türkiye’de hemen hemen her konuda ayrımcılık yapılıyor. Bireysel ve kurumsal olarak ayrımcılıkla karşılaşıyoruz. Bedensel engelli biri toplum tarafından bazen küçümseniyor.”

“Ayrımcılık konusunda başvurumun işe yaramayacağını düşünüyorum. Ancak toplu bir şekilde başvuru yapılırsa sonuç alınabilir. Türkiye’de ayrımcılık çok fazla. Her konuda ayrımcılık var.”

“Ülkede adalet, vicdan istiyoruz. İleride iş konusunda sıkıntı yaşayacağımı düşünüyorum. Torpilin işlediğini ve bundan dolayı ayrımcılık yaşayacağımı düşünüyorum.”

“Engellilere karşı birçok ayrımcılık yapılıyor. Engellilerin ihtiyacı olan temel ihtiyaçlar karşılanmamış (rampalar, tuvaletlerde güvenlik demiri). Engelli kuruluşları işlevsiz.”

“Tüm kurumlarda kişilere uygulanan eşitlik ilkelerinin tam uygulanmadığını düşünüyorum ve bunu sağlayacak, sağlaması gereken kurumların da tam görevlerini yapmadığını düşünüyorum.”

4. STK’lar ve Ayrımcılıkla Mücadele

Daha önce de vurgulandığı gibi ayrımcılıkla mücadele öncelikle devletin ve kurumlarının sorumluluğundadır. Diğer taraftan ayrımcılıkla mücadelede toplumsal örgütlenmenin rolü oldukça önemlidir. Bu noktada STK’lar, ayrımcılığa yol açan önyargı ve kalıp yargılarla mücadele etmek, ayrımcılığı izlemek ve belgelemek, ayrımcılığı ortadan kaldırmak için alınacak tedbirleri belirlemek, tüm bunlarla ilgili farkındalık yaratmak, ayrımcılık mağdurlarının hak arama yollarını kullanmasını sağlamak, stratejik davalar açmak ve dava

takibini yapmak, ağlar veya platformlar oluşturmak gibi çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmektedir.⁴⁷

Daha önce bu çalışma çerçevesinde ayrımcılıkla mücadele amacıyla kurulmuş 18 STK ile görüşme yapıldığını belirtmiştik. Bu bölümde görüşmelerden elde edilen verileri analiz edeceğiz. Bu noktada; (1) STK'ların özellikle ayrımcılık konusundaki faaliyetlerinin; (2) aynı ya da farklı alanlarda ayrımcılıkla mücadele amacıyla kurulan STK'ların birbirleriyle ilişkileri ve birlikte çalışma olanaklarının ve (3) ayrımcılıkla mücadelede karşılarına çıkan engellerin neler olduğunu anlamaya çalışacağız.

Bu çalışma kapsamında görüşülen derneklerin 14'ü ayrımcılıkla mücadele kapsamında faaliyet yürütürken, dördü daha dolaylı olarak ayrımcılıkla mücadele konusuyla ilgilidir. Görüşmelerden yola çıkarak bu STK'ları; (1) hedeflediği dezavantajlı gruplardaki bireylerin güçlendirilmesi, onlarda farkındalık yaratılması, hak arama yollarını kullanmasının sağlanması ve yaşadıkları ayrımcılığın izlenmesi ve belgelenmesi, (2) doğrudan bireylerle ya da ayrımcılığa uğrayanlarla çalışmayıp daha çok kitlesel mitingler ve toplantılar (panel, söyleşi, forum vb. gibi) düzenleyen STK'lar olmak üzere iki grupta toplamak mümkün. Örneğin ilk gruba dahil edebileceğimiz bir engelli kadın derneği yöneticisi faaliyetleri hakkında şunları belirtmektedir:

Engelli kadınlar ve kız çocuklarına yönelik, yani, ayrımcılık çok genel ve bütünlükçü bir şey ya? Mesela şiddet çalışıyoruz ve toplumsal cinsiyet. Farkındalık çalışmaları yapıyoruz biz daha çok. Yani yaklaşık dört-beş yıla yakın bir süre Türkiye'nin farklı kentlerinde dolaştık ve engelli kadınlara toplumsal cinsiyet farkındalığı çalıştık. 2013-2014 yılında Türkiye'de engelli kadınlara yönelik şiddet raporunu yayınladık. Faaliyet alanlarımız genelde bu çerçevede.

Yine ilk gruba dahil edebileceğimiz ve Samsun'da engelli hakları ile ilgili çalışan bir dernek yöneticisi de benzer faaliyetlerden bahsetmektedir.

Kurumumuz işitme engelli bireylerin sosyal, kültürel, istihdama dayalı ve sportif çalışmaların desteklenmesiyle ilgili bir sivil toplum kuruluşu. Bunun yanı sıra hak temelli çalışmalarla işitme engellileri desteklemek için faaliyetler yürütüyoruz. İşitme engelliler alanı zaten içerisinde çok fazla ayrımcılık problemiyle boğuşan bir alan diyebiliriz. Bunun en başlıca konusu dil edinimi ile ilgili problemler ve bununla ilgili eğitim çalışmaları. İşitme engelliler ve hak temelli bilinç, örnek vermek gerekirse bilgiye erişim hakkıyla ilgili bilinçlendirme çalışmalarında bulunuyoruz.

Bu STK'ların bir kısmı aynı zamanda ayrımcılığa uğradığını düşünen insanların bireysel başvurularını da almakta, avukat desteği sağlayıp davaları izlemekte ve psikolog desteği de sağlamaktadır.

⁴⁷ Beyazova, Ayşe. (2012). "Ayrımcılıkla Mücadelede Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü", *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar* içinde, (der. Kenan Çayır-Müge Ayan Ceyhan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 278.

Samsun'da faaliyet gösteren bir Alevi derneği yöneticisinin faaliyetlerine yönelik açıklamaları ise yukarıda bahsettiğimiz ikinci gruba dahil edilebilir.

...Alevilik yüzyıllardır Anadolu'da yok sayılmış bir inanç. Gerek Osmanlıda gerek Selçukluda gerek cumhuriyette ciddi travmalar yaşamış, hala yok sayılan, hala yasaklı bir inanç. Yani şu anda tabelamızda Cem evi yazıyor ama TBMM'den cem evlerinin ibadethane sayılmasına ilişkin karar çıkmış değil. Bununla ilgili AİHM'de kazanıma rağmen iç hukuka bunu uygulayarak hala hakkımızı vermiyorlar. Biz yıllardır eşit haklar için mücadele ediyoruz. Hatta bununla ilgili İstanbul Kadıköy'de, Ankara Sıhhiye'de, İzmir 1 noluda ciddi mitingler yaptık, kitlesel bir yoğunlukla tepkimizi belirttik. Bununla ilgili imza kampanyaları düzenledik.

Görüştüğümüz STK'ların çoğunluğu özellikle benzer alanlarda çalışan diğer STK'lar ile ortak çalışmalar yürüttüklerini, birlikte projeler yapabildiklerini belirttiler. Ancak burada sorun, özellikle farklı ayrımcılık alanlarında çalışan STK'lar arasında kurulabilecek işbirlikleri gibi görünüyor. Daha önce de vurguladığımız gibi ayrımcılık çoklu bir özelliğe sahip, bu nedenle de farklı alanlarda çalışan STK'lar arası işbirliği ve koordinasyon ayrımcılığa karşı mücadelede oldukça önemli. Nitekim bir engelli kadın derneği yöneticisi bu noktayı vurguluyor.

[Diğer STK'larla] tabi ortaklaşıyoruz. Engelli kadın meselesini çalışmamızın en önemli sebeplerinden bir tanesi aslında engelli kadınların hem engelli hem de kadın olmaktan kaynaklanan problemlerini, o eşitsiz ve ayrımcı problemlerini görünür kılmak. Çünkü engelli örgütleri kadınları görmüyor, kadın örgütleri de aslında alanda çalışan engellileri görmüyor. Dolayısıyla hani hem engelli hem de kadın olarak biz böyle arada sıkışmış bir yerdeyiz ve görünürlikle ilgili çok ciddi problemler vardı. O sebeple bir taraftan tabi ki diğer ayrımcılık alanlarında çalışan engelli örgütleri, kadın örgütleri, LGBTİ örgütleri, belki hani çok birebir olmasa bile ne bileyim ırk, etnik kökenle ilgili çalışan bugüne kadar yolumuz kesişmedi ama ortak bir payda da bulduğunda çok yapabileceğimiz şeylerden birisi.

LGBTİ+ derneğinden bir yönetici ayrımcılıkla mücadele alanındaki diğer STK'lar ile işbirliği sorumuzu şöyle yanıtlıyor.

Evet yürütüyoruz. Türkiye'deki bütün LGBTİ dernekleriyle hatta dernek olmayan LGBTİ oluşumlarıyla da temasımız her zaman var. Birlikte yürüttüğümüz projeler de olabiliyor. Zaten birçoğuyla aynı çatı ağlara üyeyiz ya da aynı çatı ağların kurucularındanız. Hepsıyla ortak iş yapıyoruz yeri geldiğinde... LGBT alanı söz konusu olduğunda evet bence. Ama şöyle bir sıkıntı yaşıyoruz. Mesela biz de cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği, en temelde toplumsal cinsiyet çalışıyoruz. Feminist hareketle yani kadın dernekleriyle LGBT dernekleriyle olduğu kadar sık şeyi geliştiremiyoruz maalesef, bu kadar sık kontak kuramayabiliyoruz ya da bu kadar sık dönüş alamıyoruz ya da belli bir yere kadar geliyoruz fakat sonra başka bir açıklamalarında birden o LGBT kapsayıcılığı unutupuyorlar ve tekrar sıfırdan en başa dönebiliyoruz. Böyle bir sorun yaşıyoruz maalesef.

Yukarıdaki iki açıklama ile birlikte diğer görüşmelerden elde edilen gözlemlerden yola çıkarak ayrımcılıkla mücadelede aynı alanda çalışan STK'ların bir kısmı arasında yakın bir ilişki ve işbirliğinin olduğunu, ancak farklı alanlarda bu tür bir işbirliğinin daha zor kurulabildiğini söyleyebiliriz. Bu durum ayrımcılığın çoklu yapısına karşı mücadele edebilmede STK'lar için bir dezavantaj olarak değerlendirilebilir.

Görüşülen STK temsilcileri ayrımcılıkla mücadelede karşılarına çok sayıda engel çıktığını belirtiyor. Bunların bir kısmı kendi örgütlenme kapasiteleri, maddi olanaksızlıkları ile ilgiliyken, önemli bir kısmı ayrımcılıkla mücadele mekanizmalarının yetersizliği, uygulamada

karşılaşılan zorluklar ve devlet kurumlarıyla girilen ilişkilerde ortaya çıkıyor. Özellikle LGBTİ+'ların hakları çerçevesinde faaliyet gösteren derneklerin devlet kurumlarıyla yaşadıkları sorunlar daha fazla gibi görünüyor. İstanbul'da bir LGBTİ+ derneği yöneticisi şunları vurguluyor bu konuda:

Maalesef çok fazla engelle karşılaşıyoruz. Yani denetimler bunun başında geliyor. Devletin hedef göstermeleriyle beraber ofis basılabiliyor. Bundan birkaç yıl önce siviller tarafından ofisimiz basıldı. İçeride dernek üyesi ve yönetim kurulundan arkadaşlarımız varken. Zaten şuna artık alıştık, altı ayda bir twitter da eylem örgütleniyor bizim ofislerimizi basmak üzere ve bunlarla da mücadele etmek zorunda kalıyoruz. Yürüyüşlerin engellenmesi, ... İşte dediğim gibi denetimlerle, çok sık denetime maruz kalabiliyoruz. Bilgi edinme başvurularımıza cevap alamıyoruz, bu son söylediğim sadece bize özgü değil genel olarak Türkiye'de sivil toplumun dertlerinden biri ama LGBT derneği olduğumuz için bir ofis bulmakta bile çok zorlanıyoruz. Bu şekilde sorunlar yaşıyoruz.

Bir başka LGBTİ+ derneği ise ayrımcılıkla mücadele mekanizmalarının kullanımında karşılaştıkları engellere vurgu yapıyor.

[Bu mekanizmalar] eğer Türk'seniz, erkekseniz, beyazsanız, heteroseksüelseniz kesinlikle işliyor. Eğer dindarsanız, Müslüman Sünni ve Hanefi iseniz, evet, gayet güzel CİMER işleyebiliyor, gayet güzel devlet yanınızda olabiliyor... Bunun yanında geri kalan bütün kimlikler, buna yaşı da ekleyebiliriz, cinsiyeti de kadın erkek olmak ya da iki cinsiyetin dışında cinsiyetler olabilir yani, bütün kimlikler, yaptığımız herhangi bir başvuru çok fazla ciddiye alınmıyor. Devlet her zaman yaptığı gibi, 28-30 yaşında, beyaz, Türk, erkek ve heteroseksüel adamın yanında oluyor yani. Evet bu mekanizmalar var, fakat bu mekanizmalar bir partinin elinde olduğu için o parti de kendi içinde, kendi görüşüne daha yakın ve kendine benzeyen kesimlerin, aslında ayrımcılığı bizzat uygulayan kişilerin haklarını savunmak için mekanizma olarak işe yarıyor. Bütün mekanizmalar aslında buna hizmet ediyor. Siz sadece başvuruda bulunabiliyorsunuz, fakat bu başvurunuz üzerine herhangi bir gelişme olduğunu ben görmedim.

Aslında yukarıdakine benzer engellerle ayrımcılıkla mücadele eden başka dernekler de karşılaşıyor. Hatay'da faaliyet gösteren bir kadın derneğinin yöneticisi de aynı baskılara işaret ediyor.

... Derneği olarak çok engelle karşılaşıyoruz. En basitinden dernek yerimiz asılsız sebeplerle mühürlendi ve para cezası kesildi. İtirazımızı yaptık, hala dava sürüyor. Aynı zamanda kadının insan hakları eğitim programına katılan kadınları arayıp, polis aramalarıyla taciz etme, kadınlar hakkında asılsız ihbarlarda bulunma ve kadınları dernekten uzaklaştırma çalışmaları da yapılıyor. Bu anlamda aslında ... derneği olarak ağır bedeller ödüyoruz.

Bir başka kadın derneğinin yöneticisi, özellikle ayrımcılığa karşı çıkarılan yasalar yeterli olsa bile uygulamanın çok önemli olduğuna ve asıl engelin uygulama sırasında yaşandığına vurgu yapıyor.

Her konuştuğunuz size şunu söylemiştir: yazılı olarak gerçekten harika ama uygulama olarak o kadar kötü ki. Bir polis memurunun ya da bir avukatın kanunu bilmemesi çok büyük bir eksiklik. Dolayısıyla yasal düzenlemelerden ziyade şey önemli, uygulama kısmının sıkıntılı olduğunu düşünüyorum ben. Ama yasal olarak da geliştirilmesi gereken bir sürü şey var aslında. Yasal düzenlemeler de ideal değil baktığımız zaman. Çok kötü durumda olduğumuzu düşünüyorum ben her anlamda. Maalesef hani nasıl ki kötü uygulamalar yaygın ve keyfi şeylere kalmışsa iyi uygulamalar da öyle oluyor. Yani gerçekten hani yaklaşımı iyi olan, belki bu alanda eğitimi olan, uzman olan birisine denk geldiğinizde iyi bir şeyle karşılaşıyorsunuz. Bunun bu kadar kişisel şeylere kalmış olması, bir standarda oturtulmamış olması çok büyük bir mesele. Böyle olduğu sürece bu uygulamalar, hani yasaların uygulaması, ayrımcılık daha kat be kat artar. ... Daha toplumsal anlamda da çok ciddi ayrımcılıklar var. ... Sadece Türkiye'de değil dünyanın her yerinde artıyormuş gibi geliyor, bu muhafazakâr politikalar arttıkça.

Bizce sivil toplum-devlet ilişkilerine dair en önemli vurguyu Roman vatandaşların hak mücadelesi için kurulmuş bir derneğin yöneticisi şu sözleriyle yapmaktadır: “Türkiye’deki sivil toplum örgütlerinin yaşadığı birçok engeli biz de yaşıyoruz. Özellikle politik söylem değiştikçe özellikle sivil toplumda eylem değişiyor yani. Bir anda işte siz dokunulmazken bir anda dokunulacak hedef haline dönüşebiliyorsunuz. Günlük değişiyor bu ülkede politik söylemler.”

Görünen o ki Türkiye’de iktidarlar kendi ideolojileri ve politik tutumları çerçevesinde sivil toplum ile ilişkilennemektedir. Kısacası, 2000’li yıllardan sonra cemaatlerin, yardım derneklerinin ve vakıflarının, İslami eğilimli kadın derneklerinin vb. daha ön planda olması, devletin sivil toplumla ancak kendi ideolojisine uygun olduğu müddetçe ilişkilendiğinin göstergelerinden biri olarak düşünülebilir.⁴⁸

Diğer taraftan STK’lar, özellikle aşırı merkezileşmiş kamu yönetimi anlayışından dolayı çoğunlukla politika yapıcılarını etkilemekte başarılı olamamaktadır. Hükümet, sivil toplumdan gelen taleplerden ziyade AB taleplerini dikkate almaktadır, ancak son yıllarda AB’nin taleplerinin de göz ardı edildiği görülmektedir.⁴⁹ Diğer taraftan ayrımcılık yasağı alanında çalışan STK’ların birçok sorunla da karşı karşıya olduğunu söylemek gerekir. Örneğin engelliler üzerine çalışan STK’larla yapılan bir çalışma, karşılaşılan sorunlarla ilgili şu sonuçlara ulaşmıştır:

...derneklerin yaklaşık 1/3’ü kendi iç kaynaklı sorunlarını (yetersiz örgütlenme, düşük üye bilinci, kamuoyunda oluşturulan güven zedeleyici hareketler) faaliyetleri önünde başlıca engel olarak görmektedir. Yarısına yakını maddi sorunu temel engel olarak nitelemektedir. Keza yarısına yakını da dış kaynaklı sorunları (mevzuat, bürokrasi, toplum) temel engel saymaktadır.⁵⁰

5. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada Türkiye’de ayrımcılığın nasıl algılandığını ve hangi alanlarda ayrımcılığın yaygın olduğunu, bireylerin ayrımcılık konusundaki deneyimlerinin ve geleceğe yönelik algılarının nasıl şekillendiğini ve son olarak bireylerin hak arama mekanizmalarının farkındalığını ve bu mekanizmaları ne derece kullandıklarını/kullanabildiklerini anlamaya çalıştık.

Öncelikle çalışmaya katılan bireylerde Türkiye’de yüksek bir ayrımcılık olduğu algısı olduğu gözleniyor. Ancak siyasi görüş, cinsiyet, dini inanç ve etnik köken nedeniyle gerçekleşen ayrımcılıklar algısı diğerlerine göre daha yüksek. Fiziksel engellilik, zihinsel engellilik, yaşlı

⁴⁸ Bu görüşü destekleyen bir çalışma için, bkz. Coşkun, M. Kemal. (2007). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*, Ankara: Dipnot Yayınları.

⁴⁹ Gül, İdil Işıl ve ark., a.g.e., s. 9.

⁵⁰ Yazıcı, Ergün. – Yemişçi, Derya A. (2010). “Engellilere İlişkin Sivil Toplum Kuruluşlarının Sorunları: İzmir İli Bakımından Bir Değerlendirme”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler*, İstanbul: Petrol-İş Yayını, s. 206.

olmak ve genç olmak nedeniyle ayrımcılıklar konusundaki algı ise oldukça düşük. Buradan yola çıkarak bu türden ayrımcı tutum ve uygulamaların toplumda çok fazla görünür olmadığını ve bu noktalarda toplumsal farkındalığı artırmak gerektiğini söylemek mümkün.

Buna ek olarak ayrımcılık algısının toplumsal hayatta ayrımcılığı deneyimleme ile yakın ilgisi var. Herhangi bir nedenle bir ayrımcılıkla karşılaşan bireylerde ayrımcılığın yaygınlığı algısı diğerlerine göre daha yüksek. Hatta ayrımcılığı deneyimlediğini belirten grup, gelecekte de bir ayrımcılıkla karşılaşma olasılığının daha yüksek olduğunu düşünüyor ayrımcılığa uğramadığını belirten gruba göre.

Ayrımcılık algısını etkileyen demografik özelliklere baktığımızda ise eğitim durumunun bütün ayrımcılık türlerine ilişkin algıda etkili olduğunu görüyoruz. Yani eğitim durumu yükseldikçe ayrımcılığın yaygınlığı algısı da artıyor. Gelir düzeyi ve yaş da ayrımcılığın yaygınlığı algısı üzerinde önemli bir etkiye sahip. Daha genç yaşta olanların ve daha düşük gelirli olanların toplumda ayrımcılığın yaygınlığı konusundaki algıları daha yüksek. Cinsiyet ise ayrımcılık algısı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark yaratmıyor.

Bu çalışmada elde edilen verilere göre araştırmaya katılanların önemli bir çoğunluğu şu ya da bu nedenle yaşamlarında tek bir kez bile olsa ayrımcılıkla karşılaşmış olduğunu belirtmektedir. Ayrımcılığa uğrama nedenleri de hangi ayrımcılık türlerinin yaygın olduğu algısına ilişkin verilerle örtüşüyor. Yani, yukarıda belirttiğimiz gibi cinsiyet, etnik köken, dini inanç ve siyasi görüş temelinde ayrımcılık yapıldığı algısı yüksek ve deneyimlenen ayrımcılık biçimleri de bu dört ayrımcılık temelinde gerçekleşmiş. Bu durum bireylerin deneyimledikleri ayrımcılık biçimlerini topluma genelleştirmeye doğru bir eğilimleri olduğunu da göstermektedir.

Diğer taraftan bu noktada daha önemli ve tartışılması gereken sonuçlar karşımıza çıkmaktadır. Eldeki verilere göre her ne kadar ayrımcılık algısı ve ayrımcılığa uğrayanların oranı yüksek olsa da bu durum ayrımcılığa uğrayanların bir hak mücadelesine gireceğini garanti etmemektedir. Bu çalışmanın verilerine göre bu durumun birkaç nedeninden bahsedilebilir: (1) İlk olarak, insanların önemli bir kısmı ayrımcılığa uğradığında nereye başvuracağını ve ayrımcılık karşısındaki haklarını bilmemektedir. En çok bilinen ve uygulanan yollar ya ilgili kurumun yetkilisine başvurmak ya da dava açmaktır. TİHEK, KDK/Ombudsmanlık, il ve ilçe İnsan Hakları Kurulları alternatif araçlar olarak bireyler tarafından çok bilinen yollar değildir. (2) İkinci ve daha önemlisi, bireylerin bütün bu yolları bilmeleri bile ayrımcılığa karşı mücadeleye girişmelerini garantilememektedir. Öncelikle, hukuki yollara başvursalar bile herhangi bir olumlu sonuç alamayacaklarını düşünüyorlar. Bu durum yargıya olan güvenin

oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak adli süreçlerin genellikle uzun sürmesi, bir sonuç alamayacağı düşüncesine eklenince bireylerin bu sürece girmelerinde olumsuz bir tutum yaratmaktadır. Nitekim yukarıda tartışıldığı gibi ayrımcılığı deneyimlemiş olan bireylerin buna karşı hukuki yollara başvurduğunda elde ettikleri sonuçlar da bunu destekler nitelikte. Olumlu sonuçlanan başvuruların ve henüz sonuçlanmayan başvuruların oranları eşit, her ikisi de yaklaşık %30. Olumsuz sonuçlanan başvuruların oranı ise yaklaşık %40. Yani, başvuruların yaklaşık %70'i ya henüz sonuçlanmamış ya da olumsuz sonuçlanmış. Aynı zamanda diğer alternatif yarı yargısal olan TİHEK, Ombudsmanlık gibi kurumlara da güven oldukça düşük düzeylerde. (3) Üçüncüsü, ayrımcılığa uğrayan bireyler adalete erişim yollarında da birtakım ayrımcılıklarla karşılaşmaktadırlar ve bu da onları ayrımcılığa karşı mücadeleden geri çekmektedir. Örneğin fiziksel engelli biri için adliyeye gitmek, işitme ya da görme engelli birinin internet üzerinden başvuru yapabilmesi için gerekli donanımın olmaması, LGBTİ+'lar için güvenlik güçlerine gitmenin bile başlı başına bir sorun oluşturması adalete erişimin önündeki engellerdir. (4) Son olarak bireylerin bazı uygulama ve tutumları ayrımcılık olarak görmemeleri, diğer taraftan bazı ayrımcılık biçimlerinin toplumda normalleşmiş ve kanıksanmış bir duruma dönüşmesi ayrımcılıkla mücadeleyi engelleyici bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu sonuçlar ayrımcılıkla mücadele için üç noktanın öne çıkarılması gerektiğini gösteriyor. Bunlardan birincisi, yukarıda da bahsettiğimiz gibi bazı ayrımcılık biçimlerinin (yaşlılara, engellilere yapılan ayrımcılıklar vb.) toplumda çok görünür olmaması ayrımcılığın ne olduğu ve nasıl algılanması gerektiği konusunda farkındalık çalışmalarının artırılmasını, ikincisi ise ayrımcılığa maruz kalındığında neler yapılacağı, hangi hukuki yolların kullanılabileceği ve hakların neler olduğu konusunda bilinç yükseltme çalışmalarının artırılmasını gerekli kılıyor. Son olarak, çalışmada ortaya çıkan sonuçlardan biri bireylerin ayrımcılığa uğraması durumunda bile bununla mücadeleye girişmekten çekinmeleri, zira ya adalet mekanizmalarına ulaşmakta zorlanmaları ya da sonuç alamayacaklarını düşünmeleri olduğuna göre, devleti ve kurumlarını bu konularda denetleyecek araç ve mekanizmaların oluşturulmasını, böyle mekanizmalar varsa bile geliştirilmesini zorunlu kılıyor. Nitekim elde edilen veriler, sadece yasalarda ayrımcılık ile mücadeleye yer vermenin yeterli olmadığını, özellikle kamu görevlileri tarafından gerçekleştirilen uygulamaların çok daha önemli olduğunu göstermektedir.⁵¹

⁵¹ Bu konuda sosyal hizmet çalışanlarının adalet alanında çalışan tüm kamu personelinin engelli ayrımcılığı konusunda farkındalığını ve bilgisini artırabileceğine yönelik bir öneri için, bkz. Taşçı, Ali. vd. (2018). "Adli Süreçlerde Engellilerin Adalete Erişimi ve Adli Sosyal Hizmetin Rolü", *Uluslararası Engelli Hakları Konferansı Engellilerin Adalete Erişimi, Uluslararası Ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD, s. 84.

Yukarıda ayrımcılıkla mücadele için vurgulanan noktalarda bu alanda çalışan STK'ların önemli bir rol üstlenebileceğini gösteriyor. Diğer taraftan STK'ların önlerine çıkan engeller de bu tür çabalara girişebilmelerini engelliyor. Bu durumda gerek ortak bir kamuoyu oluşturma gerek farkındalığı artırma çalışmalarının etkili olabilmesi için hem aynı ayrımcılık alanlarında hem de farklı alanlarda çalışan STK'ların birbirleriyle kurabilecekleri işbirliğinin geliştirilmesi gerekiyor. Buna ek olarak bu çalışmaların sürdürülebilir olması için devletin aktif bir rol üstlenmesi de zorunlu görünüyor.

Ek: Demografik Veriler

Cinsiyeti	Sayı	Yüzde (%)
Kadın	508	42,3
Erkek	663	55,3
Belirtmek istemiyor	29	2,4
TOPLAM	1200	100

Yaşı	Sayı	Yüzde (%)
18-25	280	23,3
26-35	378	31,5
36-45	271	22,6
46-55	159	13,3
56-65	87	7,2
66 ve üstü	25	2,1
TOPLAM	1200	100

Eğitim Durumu	Sayı	Yüzde (%)
Okur yazar ve altı	40	3,3
İlkokul	100	8,3
Ortaokul	163	13,6
Lise	250	20,8
Önlisans	208	17,3
Lisans ve üstü	439	36,6
TOPLAM	1200	100

Doğduğu Yerin Türü	Sayı	Yüzde (%)
Köy	223	18,6
İlçe	327	27,3
Şehir	281	23,4
Büyükşehir	369	30,8
TOPLAM	1200	100

Çalışma Durumu	Sayı	Yüzde (%)
Kamuda ücretli	220	18,5
Özelde Ücretli	295	24,7
Serbest	121	10,2
Serbest, işçi çalıştırır	72	6
Emekli	78	6,5
İşsiz	132	11,1
Öğrenci	171	14,3
Ev kadını	86	7,2
Çiftçi	2	0,2
Günelik çalışan/Günelik işçi	5	0,4
Diğer	10	0,8
TOPLAM	1192	100

Toplam Gelir	Sayı	Yüzde (%)
2500 ve altı	229	19,4
2501-5000	382	32,4
5001-7500	289	24,5
7501-10000	157	13,3
1001 ve üstü	121	10,3
TOPLAM	1178	100

Hanedeki Kişi Sayısı	Sayı	Yüzde (%)
1-2 kişi	411	34,6
3-4 kişi	569	48
5- 6 kişi	168	13,2
7-8 kişi	31	2,6
9 kişi ve üstü	7	0,6
TOPLAM	1186	100

Sosyo-Ekonomik Durum Değerlendirme	Sayı	Yüzde (%)
Alt	314	26,2
Orta	818	68,2
Üst	68	5,7
TOPLAM	1200	100

**PERCEPTION OF DISCRIMINATION AND CHALLENGES BEFORE THE RIGHT
TO LEGAL REMEDY IN TURKEY**

By

Mustafa Kemal Coşkun

Ercan Şen

Translation

Fatma Devrim Kılıçer

Field Research

SOAR Social Research

October, 2020

ABBREVIATIONS

AMER	Association for Monitoring Equal Rights (Eşit Haklar için İzleme Derneği -ESHİD)
ECHR	European Convention on Human Rights
ECtHR	European Court of Human Rights
EU	European Union
GNAT	Grand National Assembly of Turkey
KAOS-GL	Kaos Gay and Lesbian Cultural Studies and Solidarity Association (Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği)
LGBTI+	Lesbian, Gay, Bisexual, Transsexual, Intersex (Plus)
NHREI	National Human Rights and Equality Institution / Human Rights and Equality Institution of Turkey (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu)
NGO	Non-governmental Organization
PCC	Presidential Communication Center (Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi -CİMER)
UN	United Nations

1. Introduction

Famous Armenian-Turkish actor Nubar Terziyan had placed an obituary in a newspaper expressing his profound sorrow upon the unexpected passing of his dear friend, legendary Ayhan Işık. The obituary ended with a signature saying: “Your uncle, Nubar Terziyan.” Mr. Işık’s family, concerned about the perception that Ayhan Işık might have been misconstrued as non-Muslim, had put a “counter-post” that read: “An important correction. ‘Our dear beloved Ayhan Işık has nothing to do with the obituary signed as ‘Your uncle, Nubar Terziyan’ (...) We, hereby, announce upon necessity. His Family.”⁵²

Today we recognize cases of discrimination more like the one cited above⁵³ because we are now more knowledgeable about discrimination which, in the end, renders it more visible. Discrimination can be defined in various ways since it is a phenomenon that proves to be prevalent all around the world in its different forms. Such prevalence and variety, therefore, sometimes makes it harder to identify what kind of behavior qualifies as discrimination. Moreover, all forms and types of discrimination, the level of tolerance and the form of struggle against it, and even the perceived need to eliminate discrimination can vary according to one country to another. In spite of these differences, however, the common ground shared by countries is that discrimination is a form of social life that cannot be accepted in today’s modern world.⁵⁴

It is also possible to put forth definitions of discrimination that all can agree on in spite of its different forms and degrees. Indeed, Antonovsky’s definition, which is among the oldest ones, reads: “Discrimination may be defined as the effective injurious treatment of persons on grounds rationally irrelevant to the situation. Individuals are denied desired and expected rewards or opportunities for reasons related not to their capacities, merits, or behavior, but solely because of membership in an identifiable out-group.”⁵⁵ Similarly, Göregenli bases her definition of discrimination on the characteristics of the group that the individual belongs to.

Discrimination is a process involved in all negative attitude and behavior that feed on prejudice against a group or the members of that group. Prejudice, thereby, discrimination leads not only to negative ideas

⁵² Cited by Benlisoy, Foti. (2018). “Azlaştırılan ve azınlıklaştırılan Rumlar: Neron Kompleksi”, in *Ayrımcılığın Yüzleri*, (Ed. Ülkü Doğanay), Ankara: Kapasite Geliştirme Derneği, p. 131. (From Dilara Balci’s book *Yeşilçam’da Öteki Olmak*.)

⁵³ For a study that presents an ample number of instances on ethnic discrimination that was published exactly 40 years after the above-mentioned account, see “Hate Speech and Discriminatory Discourse in the Media,” 2019 Report, Hrant Dink Foundation Publications.

⁵⁴ Leblebici, Doğan N. et al. (2005). “Employment of Persons with Disabilities in Turkey: The Effectiveness of Current Measures for the Prevention of Discrimination”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 16/1, p. 25.

⁵⁵ Antonovsky, Aaron. (1960). “The Social Meaning of Discrimination”, *Phylon*, 21/1, p. 81.

about a group or its members but also to conduct involving negative feelings ranging from scorn and avoidance to hate. Prejudice refers to negative, dogmatic convictions and conduct that evaluate other people based on their belonging to a specific group, not on their individual existence. Although discriminatory behavior that arises as a result of such prejudice is directed at individual persons, the thing that differentiates discrimination from ‘cross’ and ‘bad’ behavior like dislike and avoidance in human relationships is this: The people against whom discrimination is directed are targeted by this behavior not because of their personal characteristics but because of the characteristics of the group they belong to.⁵⁶

Yet discrimination not only does signify “to discriminate” but also hierarchical classification and exclusion or ignorance.⁵⁷ The European Commission defines discrimination as “[To] differentiate or to treat differently when there is no relevant difference between two persons or situations, or to treat in an identical way situations which are in fact different.”⁵⁸ It is also seen that the definition provided by the European Commission reveals two types of discrimination as direct and indirect.⁵⁹ While direct discrimination has been defined as “treating differently, without an objective or reasonable justification, persons in relevantly similar situations,” indirect discrimination has been defined as a general policy or measure that has disproportionality prejudicial effects on a particular group which may be considered discriminatory notwithstanding that it is not specifically aimed at that group and may result from a *de facto* situation.⁶⁰

Overall one can, thus, argue that discrimination is seen in the following situations:

- Different treatment of those in the same situation is a violation of prohibition of discrimination.
- Identical treatment of those in different situations is a violation of prohibition of discrimination and has the potential to create, reinforce, and multiply inequalities.
- Different treatment of those in different situations can multiply, uphold or eliminate inequalities as per the nature and size of the treatment.⁶¹

56 Göregenli, Melek. (2012). “Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık”, in *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar* içinde, (Eds. Kenan Çayır-Müge Ayan Ceyhan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, p. 21.

57 Johnson, G. D.-Guillard, V. (2017). “Discriminations dans les Services Marchands: Le Cas des Chambres D’hôtes en France”, in *Dauphine Recherches en Management*, Paris: La Découverte, p. 31.

58 European Commission. (2005). *Combating Discrimination*. European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, p. 13.

59 In addition, various other forms of discrimination like intentional and unintentional, potential and experienced, official and unofficial have also been classified. What is significant here is that a form of classification, at the same time, puts forth means of struggle against such discriminatory conduct.

60 Ellis, Evelyn-Watson, Philippa. (2012). *EU Anti-Discrimination Law*, London: Oxford University Press, s. 107.

61 Gül, İdil Işıl. (2006). *Fiziksel Engellilerin Uluslararası Hukukta Korunması ve Uluslararası Standartların İç Hukuka Yansımaları*, Marmara University Social Sciences Institute. Unpublished Ph.D. Dissertation, İstanbul, p. 98.

Not only do the ways in which a problem is defined make it possible for us which attitudes and behaviors would qualify as discrimination, they at the same time designate which means of struggle could be utilized to combat such attitudes and behaviors. However, the idea that discrimination needs to be handled as a problem and should be fought against is not as old as the history of discrimination itself. Although the struggle against discrimination had started after the 1950s, it is possible to argue that states, supranational and international organizations have taken important steps to this end within the last two decades. One should also note that there is still much headway to be made to prevent discrimination.

On the international level, prohibition of discrimination has found its way into texts drafted by organizations like the Council of Europe, the European Union, and International Labor Organization since the 1945 UN Charter and states parties have been urged to implement measures about the prohibition of discrimination set forth in these texts.⁶²

When one refers to combating discrimination in social life, the first question is with whom the responsibility lies. It goes without saying that combating discrimination is first and foremost the responsibility of states and such struggle necessitates legal and institutional transformations above all else. Combating discrimination, therefore, should clearly and unequivocally be established in the highest domestic legislation of each nation (i.e. the constitution) that cannot be infringed upon.⁶³ In addition, amendments should be introduced to laws and institutions to combat discrimination accessible by individuals should be established. Legal remedy mechanisms in Turkey include lodging applications before such public bodies as the Human Rights and Equality Institution of Turkey (NHREI -Türkiye İnsan Hakları Eşitlik Kurumu, TİHEK) and the Ombudsman Institution (Kamu Denetçiliği Kurumu –KDK), filing criminal charges before public prosecutors' offices or bringing lawsuits before courts, and lodging individual applications before the Constitutional Court. Although Turkey introduced certain regulations both in its constitution and some other laws within the framework of the above-mentioned international texts and documents (with reservations in most international conventions or covenants), bringing lawsuits seems to be one of the most important ways for victims of discrimination as there is either no alternative solutions whatsoever or some of these have just recently been established.⁶⁴ Indeed the EU's 2019 Turkey Report reveals that Turkey

62 A list of such texts and documents can be found at: <https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/tr/content/26-birlesmis-milletler-sozlesmeler/> (Date of access: 03/09/2020).

63 Kibirige, Joachim S. (2000). "Prudent vs. Pragmatic Solutions: In Defense of State Intervention Against Discrimination", *Sociological Practice*, 2/3, p. 191.

64 The Ombudsman Institution was established in 2013, while the Human Rights and Equality Institution of Turkey was established in 2016.

has not taken the necessary steps to combat discrimination with regards to both the legislation introduced and the use of other alternative solutions. The report states the following about the state of affairs in Turkey:

The principle of **non-discrimination** is not sufficiently protected by law or enforced fully in practice. The NHREI, which is in charge of applying anti-discrimination legislation, had only finalised two decisions by March 2019. Hate crime legislation is not in line with international standards, and does not cover hate offences based on sexual orientation. The introduction of revised school textbooks in the 2017-18 academic year has raised questions about some content with regard to secularism/religion and gender inequality. In April 2016, Turkey signed the Additional Protocol to the Convention on Cybercrime, concerning the criminalisation of acts of a racist and xenophobic nature committed through computer systems, but ratification is still pending. Turkey should urgently adopt a law on combating discrimination in line with the ECHR, including sexual orientation and identity. Turkey should also ratify Protocol 12 of the Convention, which provides for the general prohibition of discrimination, and implement the recommendations of the Council of Europe's European Commission against Racism and Intolerance (original emphasis).⁶⁵

In addition, bringing lawsuits before courts to combat discrimination does not suffice on its own, and even in some situations these remedies themselves may lead to further discrimination (because of challenges in access to courts, the influence of the executive branch over the judiciary, etc.). This state of affairs is closely related to the structure and functioning of the judicial system in the country. EU's Turkey Report has provided the following assessment about the functioning of the judicial system in the country:

Turkey is at an **early stage** in this area. Serious **backsliding** continued. Concerns on the independence of the Turkish judiciary following, among other issues, the dismissal and forced removal of 30% of judges and prosecutors following the 2016 attempted coup remain. The recruitment of new judges and prosecutors under the current system added to the concerns, as no measures were taken to address the lack of objective, merit-based, uniform and pre-established criteria for their recruitment and promotion. The chilling effect of the dismissals and forced transfers on the judiciary is still observed, and risks engendering widespread self-censorship among judges and prosecutors. This may weaken the judiciary as a whole, its independence and the separation of powers. No measures were taken to restore legal guarantees to ensure the independence of the judiciary from the executive or to strengthen the independence of the Council of Judges and Prosecutors (CJP) (original emphasis).⁶⁶

Under such circumstances adopting the principles of equality and prohibition of discrimination set forth in the constitution, related laws, and international conventions and covenants is not

⁶⁵ European Commission, Turkey 2019 Report, Brussels, 29.5.2019, p. 37.

⁶⁶ European Commission, *ibid.*, p. 22.

sufficient enough on its own to combat discrimination but it also necessitates the supervision of hierarchical privilege and power as well. Laws that are not or cannot be implemented are dead. Thus an effective use of legal remedy mechanisms in practice, increasing the number of means to this end, facilitating and enabling access to such mechanisms⁶⁷ along with the autonomization of power foci should be provided for because, as Göregenli has also underlined, discrimination has a political dimension serving the interests of dominant classes in order to form and maintain social hierarchy and it is clear that those in power need discrimination to hold on to their own statuses.⁶⁸ As is presented by data collected within the scope of this study, one of the reasons why individuals who face discrimination do not engage in legal struggle proves to be the low level of trust in the judiciary. This situation has also been reflected in individual applications about discrimination lodged before the Constitutional Court. Indeed the rate of individual applications about discrimination among all applications lodged before the Constitutional Court in 2018, 2019, and 2020 (first six months) was 1.4%, 1.2% and 1.1% respectively.⁶⁹ As will be discussed in the following parts of the study, these rates are quite low when one takes into account the fact that discrimination in Turkey is observed intensively in every field.

Another signifier of the fact that the principle of equality does not suffice on its own lies in the dependence of the exercise of this right on social and economic conditions of that country. For instance, neither granting the right to work for the disabled⁷⁰ without discrimination based on disability can guarantee employment for disabled individuals in a way that befits their own conditions within the current social and economic structure nor granting the right to health for the disabled without discrimination based on equal opportunity can guarantee that disabled persons will have access to healthcare services, just like the abled, within a healthcare care system that has been gradually left to market conditions.⁷¹

One of the most important challenges before individuals' reluctance to engage in a struggle against discrimination is their insufficient knowledge of what constitutes legal remedy mechanisms. At this point civil society organizations and trade unions working for non-discrimination take the center stage both during the process of seeking legal remedies and

67 Köküsarı, İsmail. (2011). "Hak Arama Özgürlüğü ve 2010 Anayasa Değişiklikleri", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15/1, p. 164.

68 Göregenli, *ibid.*, p. 62.

69 <https://www.anayasa.gov.tr/yayinlar/istatistikler/bireysel-basvuru/> (Date of access: 04/09/2020).

70 We preferred to use the term "disabled" in this study rather than terms like "handicapped" etc. utilized by other studies that we cited, thus, we changed such usage in those studies into "disabled."

71 Okur, Nejla.-Erdugan, Fatma Erbil. (2010). "Sosyal Haklar ve Özürlüler: Özürlülük Modelleri Bağlamında Tarihsel Bir Değerlendirme", *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler*, İstanbul: Petrol-İş Yayını, p. 259.

within the framework of informing individuals about these legal remedy mechanisms and raising awareness. NGOs working for non-discrimination can mainly be categorized into four different groups. These are:

1. Human rights organizations that work for the promotion of other rights and freedoms along with non-discrimination,
2. NGOs that work for different ethnic groups, faith/belief groups, minorities; gays, lesbians, bisexuals, and transsexuals (LGBTI+), the disabled, and other groups with a potential to be victimized,
3. Activism-based civilian initiatives that work against racism, xenophobia, and discrimination,
4. NGOs that do not target a single specific group but provide research-focused studies on the prohibition of discrimination.⁷²

It has also been observed that trade unions and their confederations have not been working on forms of discrimination other than gender-based discrimination except for a few instances. For example, although ageism or age-based discrimination is one of the main problems in employment, trade unions have been referring to ageism within the scope of social security disputes instead of handling the issue as a matter of discrimination.⁷³

The primary aim of this research report within the framework of the above-mentioned arguments was to reveal whether individuals who were discriminated against or those who thought they could be discriminated against knew especially about legal remedies to combat discrimination and the degree to which they could use such remedies effectively. This study, therefore, sought answers to the following questions:

1. How is the prevalence of discrimination perceived in Turkey?
2. Within which fields of social life and how often discrimination is seen?
3. What are individuals' experiences about discrimination?
4. How much do individuals know about the legal remedy mechanisms and other means of struggle in Turkey?
5. What kind of challenges do individuals meet during the process of lodging applications before legal remedy mechanisms in Turkey?

72 Gül, İdil Işıl. – Yeşiladalı, Burcu. – Karan, Ulaş. (2012). *Ayrımcılık Yasağı El Kitabı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, p. 3.

73 Gül, İdil Işıl et al., *ibid.*, p. 5.

2. Methodology and Field Study

This study utilized quantitative and qualitative data collection techniques together. Firstly, a total of 1,200 individuals were surveyed through questionnaires in seven cities (İstanbul, Ankara, İzmir, Samsun, Edirne, Hatay, Mardin) representing overall Turkey in line with the above-mentioned aims. The questionnaire was comprised of two parts. The first part covered demographic questions like age, gender, and education aiming to collect information about participants and their circles. The second part was designed, in concordance with the above-mentioned aims, so as to understand the participants' perceptions and experiences about discrimination, whether they used legal remedy mechanisms or not, and whether they encountered problems during the process of seeking legal remedies. Data collected from the questionnaire were analyzed by the SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) software program that enabled quantitative analysis.

The second stage of the field research was comprised of qualitative data collected through face-to-face interviews with 18 civil society organizations established to combat discrimination.⁷⁴ The NGOs interviewed were selected from the above-mentioned seven cities designated as samples for quantitative data analysis. The aim here was to discuss data collected through quantitative inquiry through amplifying them by data collected through qualitative inquiry.

The phenomenological tradition, which was classified as one of the qualitative research traditions by Creswell,⁷⁵ was adopted within the scope of this study. The overall framework of such a research focus incorporates understanding the essence of individuals' experiences about a phenomenon and to use in-depth interviews with 5 to 25 participants who had lived the phenomenon inquired as a data collection tool.⁷⁶ Qualitative inquiry describes and explains how people live, how they act, what and how they perceive, and to what and how they react.⁷⁷ The role of the researcher within this scope is to understand social phenomena experienced by people, how people interpret themselves and other people's acts and thoughts. The paradigm of research, therefore, is one that is interpretive which aims to understand individuals' thoughts,

74 Some of the interviews were done via the Internet upon interviewees' requests because the study was conducted during the COVID-19 pandemic.

75 Creswell, John W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design, Choosing Among Five Traditions*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, p. 58.

76 Creswell, *ibid.*, p. 78-79.

77 Rothery, M., Jr., Grinnell, R. M., Tutty, L. M. (1996). *Qualitative Research for Social Workers: Phases, Steps and Tasks*, Boston: Ally and Bacon Publications, p. 4.

attitudes, behaviors and perceptions, their changing social relations along with their perceptions of these within the framework of an experienced phenomenon in a certain society and culture.⁷⁸

This study adopts the idea that facts are produced within a social milieu and are ever-changing while presenting the perceptions of NGOs working for non-discrimination and human rights about their experiences within the framework of the above-mentioned tradition and paradigm and bases its perspective on the prediction that knowing something is associated with how people interpret and explain certain phenomena along with their own experiences.⁷⁹

Audio records and hand-written notes pertaining to the interviews were computerized followed by data analysis within the scope of this study. MAXQDA Qualitative Data Analysis software was used to analyze data.

Analysis of qualitative data was performed based on an inductive structure. A process towards the general was maintained through the coding of concepts and terms obtained directly from the interviews themselves and through forming themes within the framework of these codes. To put it more clearly, at the onset of the analysis data were encoded and sorted into subdivisions followed by the formation of a larger, merged, and holistic structure. Thematic analysis, which is one of the most common forms of analysis within qualitative research, was selected within this framework. Themes and patterns are searched directly within data and are coded through analytical methods in such analyses. Therefore, firstly analytical coding is performed followed by a focus on classification and thematization.⁸⁰

The coding technique used in this analysis is a process involved in the form of description of what the collected data tell the researcher.⁸¹ This process is followed by the identification and sorting of codes via the findings obtained from data. Finally, the codes that contain similar views are placed into the same data classification and subsequently a thematic frame is established.

Firstly, sub-codes were formed from data obtained from the interviews and coding was performed based on this technique, then these codes were sorted within the framework of themes. The following was evaluated as a result of this analysis:

- Correlations among the inquired phenomenon and other issues,

78 Glesne, C. (2013). *Nitel Araştırmaya Giriş*, (Trans. Eds. A. Ersoy and P. Yalçınoğlu), 3rd Ed., Ankara: Anı Yayıncılık, p. 11.

79 Glesne, *ibid.*, p. 11.

80 Glesne, *ibid.*, p. 259; Rubin, H. J., Rubin, I. S. (1995). *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data*, California: SAGE Publications, p. 239.

81 Gibbs, G. (2007). *Analyzing Qualitative Data*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, p. 38.

- Whether different causes and effects were at stake about the research topic within the collected data,
- Whether certain words, similes and metaphors used by the participants in their accounts of their experiences led to a difference or similarity about the research topic.

The following parts present analyses of data obtained both from the questionnaire and interviews.

3. Levels and Forms of Perception about Discrimination

3.1. Prevalence of Discrimination

The participants were asked to score the degree to which discrimination was prevalent in Turkey ranging from 1 (none) to 10 (very often). According to the results, about half of the participants (49%) indicated that discrimination was seen very often in Turkey. One of the reasons of such a result pertains to what people regard as discrimination. Additionally, some studies particularly on disabled persons, the elderly, women, sexual orientation, and ethnic background covering specific fields like education and labor markets have also concluded that the perception of discrimination both in Turkey and the world was just as high as those found in this study.⁸² As will also be seen in the next data presented, the rate of those who stated that they faced discrimination in this study was high as well. This aspect can be interpreted as one of the reasons why the prevalence of discrimination was found to be high in this study.

The rate of those who indicated that discrimination was not prevalent (those who scored 5 or less) was 12.4%, while the rate of those who said that discrimination was partially prevalent (those who scored between 6 and 8) was 38.6%.

Based on these data it is possible to argue that participants of the study thought that discrimination was very prevalent in the society. In other words, individuals were of the opinion

⁸² For studies with similar conclusions, see Erdemir, Aykan. et al., (2010). *Alevi Bakış Açısıyla Türkiye’de Ayrımcılık*, Ankara: Alevi Kültür Dernekleri Yayını; Varışlı, Berfin. (2017). *Katmerli Ayrımcılık: 65 Yaş Üstü Kişilerle Yapılan Niteliksel Araştırma*, Maltepe University, Social Sciences Institute, Sociology Department, Unpublished Ph.D. Dissertation; Özgökçeler, Serhat. – Bıçkı, Doğan. (2010). “Özrümlülerin Sosyal Dışlanma Boyutları: Bursa ve Çanakkale Örneklerinden Yansıyanlar,” *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler*, İstanbul: Petrol-İş Yayını: 217-243; O’Neil, Mary Lou et al. (2018). *Türkiye’de Kamu Çalışanı Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İntersekslerin Durumu 2018 Yılı Araştırması*, Ankara: Kaos GL Yayını; Behtoui, Alireza. (2015). “Perceptions of Discrimination”, in *The Integration of Descendants of Migrants from Turkey in Stockholm*, (ed., Charles Westin), Amsterdam: Amsterdam University Press: 69-77; Gökçe, Asiye Toker. (2013). “University Students’ Perception of Discrimination on Campus in Turkey”, *Journal of Higher Education Policy and Management*, 35/1: 72-84; Pokharel, Samidha. (2008). “Gender discrimination: Women perspectives”, *Nepalese Journal of Development and Rural Studies*, 5/2: 80-87.

that discrimination was prevalent in Turkey though based on different reasons. In a study conducted with the Roma, the researchers have also reached a similar conclusion.

As the results of the study conducted in Kocaeli's İzmit district on this ethnic group [the Roma], who were trying to survive rather than trying to thrive, a great majority of the interviewees thought that they have been discriminated against for years, have been seen as the lowermost section of the society, have not been recognized as essential citizens of the country, and have been ostracized by the rest in a way. The reason why unemployment has been prevalent and education levels have remained low among the Roma was identified as this state of affairs.⁸³

We compared the data on the perception of discrimination collected within the scope of this study conducted to determine the recent trend of perceived discrimination in Turkey with the results of a field research conducted by AMER in 2018.⁸⁴ Accordingly, there was a negative upward trend between the two periods. While the rate of those who stated that discrimination was partially present or prevalent in Turkey was about 70% in 2018, this rate went up to 87.6% in 2020. Hrant Dink Foundation's annual "Hate Speech and Discriminatory Discourse in Media" reports present ample data for us to explain this change. For instance, while the rate of "enmity and war discourse" was 12% among hate speech in 2017, it went above 18% in 2019.⁸⁵ One can, thus, argue that the current polarizing political climate in Turkey and the populist discriminatory hate speech have also affected groups' and individuals' perception of discrimination in time.

Moreover, NGO executives that we have interviewed stressed that discrimination was very prevalent not only in their field of work but also in many others as well. Indeed, an interviewee, who was an executive board member of an İstanbul-based association working for non-discrimination, underlined the following:

Discrimination is very prevalent in Turkey. It is seen, I mean, rather in all the fields you have mentioned; I cannot say one is more and the other is less; they are almost all the same. Those who are different are ostracized, the other is ostracized; thus, discrimination is present in every field; that means, it is the same in women's, the same in the LGBTI, the same in disability, the same in ethnic or religious fields as well. I thought maybe not for the elderly but we have seen discriminatory acts against the elderly particularly during the pandemic; especially against those 65 years of age and older. I think that discrimination has been on the rise against especially 65-year-old and older individuals during this period.

83 Uğurlu, Örgen. (2018). "Dönüşen Kentlerin Dönüşmeyen Ayrımcılığı: İzmit Romanları Örneği", *Uluslararası ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD Yayınları, p. 66.

84 Özatalay, Cem. – Doğuç, Seçil. (2018). *Türkiye'de Ayrımcılık Algısı: Türleri, Failleri, Boyutları*, İstanbul: ESHİD Yayını.

85 <https://hrantdink.org/attachments/article/2665/Nefret-soylemi-ve-Ayr%C4%B1mc%C4%B1-Soylem-2019-Raporu.pdf> (Date of Access: 24/09/2020).

A participant from an İstanbul-based association working for LGBTI+ rights made a compelling point about the prevalence of discrimination:

It goes without saying that there is too much discrimination in this field of work. Turkey's overall socio-political conjuncture has already been very favorable for this especially during such periods. As you too know, they even landed the pandemic on the LGBTI+. There is sexual orientation and gender-based discrimination; we witness that discrimination is very prevalent due to health status as well. HIV is one of them. We also see that particularly discrimination against women is very prevalent. This is not only against non-trans, heterosexual women; it is also discrimination against lesbian, bisexual, trans women. As I said before, unfortunately we sometimes witness discrimination even by individuals studying/working for women's rights or by those who self-identify as feminists.

Another executive of an association that mainly worked for Roma rights also believed that discrimination was on the rise.

I can say this; I think the severity of discrimination has been worsening, polarization has skyrocketed with the political discourse, with the discourse of politicians; I think that discrimination against the LGBTI, against various religious minorities, against the disabled, against the elderly has soared a lot during this process. To be honest, I think that the country is in an even direr situation as discrimination rises stemming from the lack of legislative regulations or updates in laws or deterrent acts against any discrimination.

A significant point needs to be underlined here. It seems that one of the important factors that determine the perception of discrimination is the difference between experiencing discrimination and not. As will be discussed in the following parts, the participants were asked whether they faced discrimination even once or not within the scope of this study. When we compared responses about the perception of discrimination and experience of discrimination, we observed that individuals with lived discrimination have a higher perception of discrimination as well. Indeed, the rate of those underlining discrimination was high in the society among the ones who stated that they experienced discrimination is 56.7%, while this figure goes down to 28.8% for those stating they did not experience any discrimination. Similar rates are seen when the participants were asked whether they thought they would be discriminated against in the future. In other words, the rates of those who had experienced discrimination at least once in their lives are also higher in that they thought that they would face discrimination in the future as well.

We compared this datum with certain independent variables (age, education, gender, and income level) in order to understand the differences pertaining to the prevalence of discrimination.

3.2. The Correlation between the Perception of Discrimination and Demographic Indicators

Responses about the perception of discrimination (scoring between 1 and 10) were rendered categorical in order to enable a comparison between the perception of discrimination and level of education and the scores between 1 and 5 were sorted as low, those between 6 and 8 as medium, and scores 9 and 10 were sorted as high perception of discrimination. The result of the comparison between the perception of discrimination and level of education revealed that there was a strong direct proportion about the prevalence of discrimination. While participants with a middle school or lower educational level mostly had a medium level of perception of discrimination generally, such perception increased beginning with high-school graduates and reached the highest level in individuals with university and higher post-graduate degrees.

When we compared the perception of discrimination with gender, no statistically significant difference was revealed. In other words, high level of perception of discrimination was 48.1% and 48.9% in women and men respectively.

There was, however, a significant difference as per income levels. The perception of discrimination among participants with low income levels was higher than that of individuals with higher income levels. Generally, it is possible to argue that as the income level goes down the perception of discrimination rises in opposition to the education level. It can be suggested that high income levels, within this framework, decreases the rate of discrimination in at least some forms (class, way of life, etc.). Indeed, the following data to be discussed reveal a similar trend. Data on lived discrimination, which will be discussed in the following parts, need to be analyzed in order to determine it definitively.

When the perception of discrimination was compared with age, a significant difference was found. Accordingly, it is possible to argue that those between 18 and 45 years of age had a higher perception of discrimination than that of other age groups.

When data collected thus far were assessed, it was seen that there was a significant difference in perception of discrimination with regards to levels of education and income. There was rather

a partial difference as per age groups. Gender, on the other hand, did not lead to a difference in the perception of discrimination.

3.3. Perceptions about the Causes of Discrimination in Turkey

As has been stated previously under methodology, the participants of this study were asked about their observations as to the prevalence and forms of discrimination in social life. The aim of this part is, therefore, to present a discussion about data collected on this issue.

We should firstly assess the overall state of affairs before delving into the comparison of demographic data. The following panorama is revealed based on data collected: Physical and mental disability, being young and being old are regarded as the categories that are subjected to discrimination the least. In contrast, discrimination based on gender, religious faith, ethnic background, and political views take the center stage as the categories that are discriminated against the most. The gradual polarization of the society in recent years and the higher visibility of particularly femicide may explain the relative elevation in the perception of discrimination based on political views and gender. With regards to religious discrimination, the participants underlined mostly religious discrimination based on sects.

In the “other” category under this question, participants mostly referred to discrimination based on economic power or class status, discrimination based on level of education, discrimination based on profession and status, and discrimination based on way of dressing (headscarf etc.).

The comparison of these data with education, income, age, and gender yields interesting results.

When discrimination is compared with level of education, participants with a university degree and higher graduate degrees stated that all the above-mentioned forms of discrimination were seen in the society and these rates went above 50% in all forms of discrimination. Let us present a couple of examples. Within the gender category, which has the highest rate of discrimination as stated above, the percentage of those who responded “generally-always” to this question is 37% among participants with a high-school degree or lower, while this percentage goes up to 63% among those with associate, bachelor’s and graduate degrees. Similarly, the rates in the being young category, which is generally assumed to have been less discriminated against in the society, are 37.5% among high-school graduates and those with lower degrees, while the figure goes way above the average in the group with higher level of education (62.5%). It will be safe to argue that level of education has significant impact on the perception of discrimination in the society within this framework.

When the income level is taken into consideration, there is no statistically significant difference in forms of discrimination. But, as will be seen in the following analyses, it is possible to put forth that low and mid-income groups partially differ from upper income groups particularly about discrimination experiences.

When we compare the same forms of discrimination with gender, the result is somewhat more complicated. When gender-based discrimination or sexism and sexual orientation discrimination are at stake, responses by women and men reveal a statistically significant difference. Yet such a significant difference is not seen between the genders in terms of other forms of discrimination. In other words, there is a statistically significant difference between women and men among the participants about their perception of gender-based discrimination. As is expected, women's perceptions of discrimination reveal a higher rate than those of men. When male participants are assessed in their own right, however, it should be noted that their awareness about gender-based discrimination is high. It can be suggested that this might be related to the recent increase in the visibility of violence against women through news reports and to the increase in activities undertaken by women's rights movements and organizations.

Finally, we compared the same data with the age categories. A differentiation is observed in this category similar to that of gender, in other words, approaches to each form of discrimination partially differ in the age categories. We most generally observe, however, that a partial difference is found in particularly discrimination based on ethnic background, religious faith, physical and mental disability, being old, gender and sexual orientation. Such a difference is one that is revealed in the young, middle-aged, and elderly categories. In brief, the group that responded with "generally-always" the most is the middle-age group (especially those between 26 and 55 years of age) except for ageism against the elderly among the above-listed forms of discrimination. For instance, the perception that gender-based discrimination is high in the society is particularly more dominant in the middle-age group. The same view also holds true for the above-mentioned forms of discrimination (other than being elderly) as well. As may well be expected, when it comes to ageism or age-based discrimination, as the age goes up so does the perception of such discrimination.

The following can be stated when the previously presented data are assessed: As the level of education goes up so does the perception of discrimination in all fields, in other words, we can say that there lies a direct proportion between them. But when it is compared with income levels, no statistically significant differences are revealed. We can only say that low and mid-income groups' perceptions of discrimination are partially higher than those of the higher

income group. Gender and age variables emerge as differences only in some forms of discrimination.

3.4. Lived Discrimination and Perceptions about the Future

As has been explained in the methodology part, one of the primary aims of this study was to find out whether individuals knew about the available means of struggle when they faced discrimination or when they thought there was a chance that they might be discriminated against and to understand the reasons why they did not engage in such a struggle if they did not do so. Related questions were asked to the participants within the scope of the study. This part interprets the responses to such questions.

The participants were firstly asked whether they faced any discrimination even for once. More than two thirds of the participants (72%) expressed that they were discriminated against at least once. One of the issues that needs to be discussed here is the ways in which individuals define what discrimination is and what is not. When we interpret participants' accounts of discrimination in the following part, we will address this issue. But let us first compare the result presented with demographic data.

A high degree of correlation is observed between discrimination and the other variables other than the income level when age, education, gender and income level are compared. The difference with the income level is at a partial level. What are these differences? When age is taken into account, the rate of those who stated that they were discriminated against is particularly higher in the 26-45 age group which is higher than that of the older age group. Education creates a significantly higher difference once again. Firstly, it should be noted that the rate of those who indicated that they faced discrimination in all levels of education is quite high. Yet, contrary to expectations, among those who stated that they faced discrimination the number of those with bachelor's and graduate degrees is higher. This might stem from the fact that individuals with a higher education level are more sensitive about discrimination which, in turn, might have led them to see or define discrimination in a broader way.

Gender, too, creates a significant difference. Indeed, the rate of women who indicated that they faced discrimination is higher than that of men (76.2% and 67.9% for women and men respectively). As has been underlined above, income level creates a significant difference though partial. Indeed, the rate of participants who stated that they were discriminated against among those with an income of 2500 TRY and lower is 80.9%, while this rate goes down to

67.2% in those with an income of 10001 TRY and higher. It can be argued within this framework that high level of income relatively reduces the chances of experiencing discrimination.

The participants who indicated that they faced discrimination were asked what kind of discrimination they experienced. According to data obtained from this question; discrimination based on political views, religious faith, ethnic background, and gender take the center stage as the forms of discrimination that are faced the most by the participants. It should at this point be noted that the definition of political view was defined very broadly by the participants. Indeed, the participants, who stated that they were unemployed because they did not have influential contacts and thought that those with such contacts were always employed, assumed that they were discriminated against because of their political views. Yet, in fact when nepotism is defined as unfair privilege, one of the reasons for this may well be political views along with many other reasons. The participants, however, coded nepotism as discrimination based on political views. Moreover, it seems that the government's current policies to dominate each and every field, for instance, the fact that merit or competence has been forced to the background in assignments to posts and the fact that similar practices have become rather visible in the society have led to a more prevalent assumption of discrimination based on political views.

The participants who indicated that they faced discrimination were asked to explain the kind of discrimination they experienced through an open-ended question. The responses to this question make it possible for us to understand what the participants made of discrimination as well. First and foremost, participants who stated that they were discriminated against because of their gender (particularly because they were women), because of their sect (particularly because they were Alevis), because of their ethnic background (particularly because they were Kurdish), because of their political views and physical disabilities are high in number. The forms of discrimination cited by the participants include layoffs, mobbing and harassment at work, denial of promotion, refusal of employment in the labor field; attitudes and behavior like humiliation, contempt, exclusion, othering, not being taken seriously, verbal harassment, community pressure in social life; scorn, harassment, disdain in educational institutions. When we asked the participants about the kind of discrimination they faced, the following responses were offered:

“I immigrated from Bulgaria in 1989. A nationalist whom I met with for a job had accused me of being a ‘burden on the country.’”

“I could hardly find a job because I was a middle school graduate when I came to İstanbul from a village when I was still in my 20s.”

“My younger brother always receives more material and moral support within the family.”

“I could never have the freedom that my younger brother enjoyed as the daughter in the family; I have to hide my sexual orientation.”

“I generally have trouble in social circles because I am an Alevi. Religious difference gives way to discrimination in many fields.”

“They insulted me assuming that I was a refugee because I was speaking Arabic. They behaved in a derogatory way uttering bad words.”

“I was discriminated against because of my headscarf. My older brothers didn’t let me attend school after elementary school because I was a woman. My subsequent desire to go to school was denied by my spouse and family as well.”

“I experience discrimination based on my physical appearance because of my high body mass index.”

“I am a refugee. They refuse to employ us. They make us work without insurance. Besides low wage and insults.”

“I work at a daily’s Ankara representative office. I haven’t got a raise for years because I’m a woman and my position at the office hasn’t changed.”

“I went to a psychologist as a bisexual and they told me that this wasn’t normal and I shouldn’t feel like this.”

“I was suspended at the institution I worked for. I experienced discrimination because of my political and religious views.”

“Since most of the employees at my workplace were from the East and I was from the West, I was always excluded.”

“I faced discrimination at school because my child was disabled. They were disdainful, exclusionary and derisive.”

“I sometimes face discrimination at workplaces because I’m from Diyarbakır. I myself fought against this. I mean, I didn’t apply anywhere.”

“I hadn’t been served in Doğubeyazıt because I had asked for tea in Turkish.”

“I have a congenital disability and I haven’t been able to work at a decent job all my life.”

“There are no services whatsoever for the disabled. There are almost no curb ramps or they are blocked by cars. My job applications end up in being rejected because of my disability.”

“When I was looking for a flat, the owner didn’t want to rent it because I was single.”

“I mostly faced discrimination at many stages of my life generally due to my ethnic background and my birthplace, Diyarbakır. Also because of my physical disability.”

“When we first came to İstanbul and were looking for a job and a place to live, they used to ask us where we were from and I was repeatedly denied employment and rent a place merely because I was Kurdish.”

“I wasn’t given a job because I was young.”

“I experience discrimination at my workplace because of my age, my old age.”

“I faced prejudicial conduct when I was applying for a job because I was Sunni in spite of my merits.”

“I was often despised because I was a woman. At the same time people made fun of me because I prayed and fasted.”

“There is discrimination at school about wearing a headscarf or not. I always face harassment and scorn because I’m not wearing a headscarf.”

“I faced exclusion because I talked about my political views and was not employed because of my sect. They told me that they wouldn’t employ me after learning about my sect.”

One of the points that need to be focused on in these discourses is that discrimination often has multiple grounds. In other words, an individual may face discrimination based both on their ethnic background and gender and religious faith. The fact that an individual faces discrimination because of their different identities can also elevate the level of discrimination. Such state of affairs may pose some problems in combating discrimination. For instance, an employer in France after passing over a female employee of ethnic origin for promotion, rebutted her claim of discrimination by showing that they had promoted both blacks (but who were men) and women (but who were white). Jurists have observed that cases in civil courts brought by plaintiffs claiming discrimination based on multiple grounds tended to be less successful than those involving a single prohibited ground, fostering desire for a specific remedy for multiple discrimination claims.⁸⁶ Such a point was made by an association for disabled women that we interviewed as well:

[D]iscrimination is a multiple and intersectional thing. I mean, I’m a disabled woman but we don’t have the chance to say that my field can only be comprised of disabled women. A disabled person may be a woman but at the same time an LGBTI individual. Therefore, they may face another form of discrimination at the same time because of their race and ethnic background. They may experience another problem about freedom of faith. Therefore, discrimination is a multiple, intersectional field. We, too, see things like this to be honest; we try to see things in a more holistic manner.

⁸⁶ Mercat-Bruns, Marie. (2016). *Discrimination at Work: Comparing European, French, and American Law*, Los Angeles: University of California Press, p. 233. This study offers many other examples about multiple discrimination and how to combat it.

Additionally, as we have underlined above, some participants tend to define discrimination in a very broad way. The responses by some participants when they were asked about the forms of discrimination they lived or witnessed seem to prove it. Some examples of these are:

“Their neighbor filed a complaint against them because of a tweet they posted, their workplace was fined.”

“They reduced the tax burden on lawyers but not on us accountants. I think this is a major discrimination.”

“Waiting in lines at banks, hospitals.”

“I was unfairly taken into custody at a protest.”

“Insults against feminism by those who don’t know anything about feminism.”

“I’m a philosophy graduate, I’m not appointed. Waged teachers are employed instead of us.”

“A divorcee and a widow are not the same. While the state pays a divorcee woman, a widow cannot get any kind of support.”

“Not having a contact at a hospital or differences between a person who has a contact at a different state institution and who doesn’t.”

“I always face discrimination as a woman. The Syrians get more tolerance. I was declared a fascist because I said so.”

“A younger woman and I got on the bus; they asked me to give my seat to her although I was the one who saw the available seat. This made me uneasy.”

“My school was closed down when I was a student” (*They are referring to schools that were closed down after July 15 coup d’état attempt.*)

“I stood trial because of a dispute in traffic and when I applied for a job at a hospital this was seen in the system although I wasn’t sentenced.”

Such responses reveal that discrimination is defined by some in a very broad way and many different situations encountered are evaluated as discrimination but, at the same time, they can even resort to a discriminatory discourse while talking about their own experiences of discrimination. One can, thus, argue that concepts such as direct discrimination, indirect discrimination, and positive discrimination or affirmative action are not commonly known in the society. An executive at an association for disabled women underlines similar points as well.

Firstly, I think that people don’t know what discrimination is. This in itself is also a problem. I mean, everyone can see everything as discrimination. Discrimination is in fact a much more specific and distinctive thing. It is an issue that can easily be experienced, that can be experienced in multiple ways, maybe a specific issue. But, I think, it is also important for people to know what discrimination is. Because

it can often become something that is mistaken for other things. The issue of discrimination should be taught first. What do we really call discrimination? This is in fact something independent of literature. Yes, there is the concept of discrimination defined by literature; there are situations that law sees as discrimination. Maybe it would be useful to blend all these and mold them into a form that people can understand in everyday life and ask them about it to get feedback. Because they are sometimes surprised. I mean, for example violence is like this as well. But like they say ‘do you call this violence?’ people may wonder ‘is this really discrimination?’ Sometimes they don’t know or vice versa.

The following profile emerges when we compare the above-mentioned forms of discrimination in everyday life with age, gender, education and income level. Young and middle-aged participants think that they face statistically higher discrimination in terms of being young, political views, gender and sexual orientation while they think that they face partially higher discrimination in terms of ethnic background and religious faith. No statistically significant difference is revealed between the other variables and age.

When gender is taken into account, there are high statistically significant differences specifically among the participants who indicated that they were discriminated against because of their own gender and ethnic background, while the difference becomes partially significant among those who indicated that they were discriminated against because of their political views.

When education status is compared, the differences that bear statistical significance are the variables of religious faith, gender and political view.

The highest rates for experience of discrimination based on religious faith, gender and political view are seen among individuals with university and higher graduate degrees. Differences can also be seen within education levels themselves. First of all, discrimination based on political views has the highest rate among all education levels but discrimination based on religious faith has a very similar rate to that of discrimination based on political view in some education levels (elementary and middle school). Thus, each education level can vary both in itself and in proportion to other education levels.

Finally, we compared discrimination variables with income levels. The data obtained here proved to be similar to the above-mentioned rates that were previously compared with total income. In other words, as the level of income goes down the rate of discrimination rises slightly. When it comes to physical disability, mental disability, ethnic background, and being a refugee, those with lower income state that they face these forms of discrimination more.

We will discuss data on the future within this topic lastly. We had evaluated data on whether the participants' faced discrimination even for once. The data on whether they would face discrimination in the future or not do have similar rates as well.

The rate of those who think that they might face discrimination in the future is 70% and this rate is very similar to that of those who stated that they experienced discrimination (72%). Therefore, an individual who faced discrimination once might have thought that they would probably face discrimination in the future as well. Those who thought that they would not face discrimination in the future is about 10% and it seems that some of those who indicated that they had not faced discrimination in response to the previous question have switched to the "I have no idea" option when they were asked about the future.

When the participants were asked, in relation to this question, what they thought about the kind of discrimination they might face in the future, the following panorama emerges. In other words, the participants' perceptions of future indicate a possibility that they might face discrimination based on political views, religious faith, gender and ethnic background. It is possible, based on both data, to assert that discrimination based on political views, religious faith, gender and ethnic background in Turkey is more prevalent than other forms of discrimination and probable expectations from the future also indicate the same.

3.5. Experiences in Combating Discrimination

We presented data on individuals' perceptions and experiences of discrimination in Turkey thus far. This part will further present data on the same participants' level of information about legal remedy mechanisms in combating discrimination, whether individuals who faced discrimination utilized legal remedy mechanisms or not along with the challenges they met during this process.

The participants were asked whether they knew about their rights when they faced discrimination. Accordingly, only a quarter of the individuals indicated that they knew about their rights to non-discrimination while one third of them stated that they did not. Moreover, the rate of those who stated that they had partial knowledge was 43%. It can be put forth, based on these data, that three fourths of the individuals in Turkey either have no or partial knowledge of legal mechanisms should they face discrimination. At this point the participants were asked to identify three mechanisms that they knew of in response to an open-ended question. According to the results, it seems that bringing a lawsuit is the most common remedy because

about 20% of the participants offered this response. Secondly, applying to NGOs working in the related field proves to be one of the means of struggle known by the participants. Legal means that were very broadly stated came in third. Applying to the law enforcement and filing criminal charges came in fourth and fifth respectively. The rate of those who indicated that they would apply to the Constitutional Court, NHREI, the Ombudsman, the Grand National Assembly of Turkey (GNAT), city and district human rights boards was quite low. As will be seen in the following parts, some of these public institutions are either little known or expectations from these institutions to combat discrimination is rather low.⁸⁷ One can also see these facts in reports issued by the NHREI itself. Indeed only 371 applications were lodged before the NHREI within the scope of prohibition of discrimination while merely 34 of them were evaluated and the rest were rejected on the grounds that they did not bear the conditions put forth in the legislation (for instance, applications by LGBTI+ are not covered by the legislation).⁸⁸ All aside, one can simply argue that an annual number of 371 applications refers either to the fact that the NHREI is not known enough or not much trust is invested in this institution. The Ombudsman Institution shares the same fate as well. Indeed, a total of 20,968 applications were lodged before the institution in 2019 but only 886 (4.2%) of them were about human rights and discrimination.⁸⁹

At this point the participants were asked, using a Likert scale, about their attitude about what kind of an initiative they would normally take should they face discrimination. According to the results, the rate of those who indicated that they would apply to the “executive of the related institution,” “to the related NGO,” and “to bar associations” is 50% and more. Options like “filing criminal charges before public prosecutors’ offices,” “bringing a lawsuit,” and “applying to security forces” range between 40% and 50%. It can thus be suggested that almost half of the participants knew about these mechanisms and would use them as means of struggle.

87 For a study with similar results concluding that the recognition of the NHREI and the Ombudsman Institution among the disabled was rather low, see AMER, Engellilerin Adalet Erişimi, Mevzuat Taraması Saha Araştırması Raporu [Access to Justice for the Disabled, Legislation Review Field Research Report], p. 15.

88 NHREI, Ayrımcılıkla Mücadele 2018 Yılı Raporu [2018 Report on Combating Discrimination].

89 Ombudsman Institution, 2019 Annual Report, pp. 105-114. Let us introduce a couple interesting examples from this report. The report indicates that a mere total of 9 applications were lodged before the Ombudsman in 2019. 4 of these were about violence, harassment and abuse, 2 were about gender-based discrimination, 1 was about social services and support activities, 1 was about women in need of protection and care, and 1 was about other issues pertaining to women’s rights. According to the report, the number of applications about the rights of disabled persons was 435 while the number of applications about human rights was 234. A similar state of affairs is also valid for city and district human rights boards. See Karan, Ulaş. (2018). “Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu ve Ayrımcılık Yasağına Dair Mevzuatın Avrupa Birliği Hukukuna Uyumu”, *Uluslararası ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD Yayınları, p. 95-104.

Yet the main problem asserts itself after this point. We had asked the participants whether they faced discrimination or not and the “yes” responses made up for 72%. Responses to another question gave us the idea that the participants at least knew about some mechanisms to fight discrimination should they face one, while 40% to 60% of them would use such mechanisms. There appears an important difference, however, between facing a concrete case of discrimination and stating what one would do and what kind of attitude one would have when one faced discrimination. In other words, the major problem here is not only about whether one knows about non-discrimination mechanisms but also about utilizing or not utilizing them in a material case. Indeed, the participants who stated that they had faced discrimination offer interesting responses when they were asked whether they had taken an initiative against discrimination. In other words, only one fifth of individuals who stated that they faced discrimination utilized legal remedy mechanisms for non-discrimination and were engaged in a struggle against discrimination.⁹⁰ In this case it is important for us to answer the question why individuals remained passive in fighting discrimination and in seeking their rights or why they avoided these. A couple of more detailed analyses were performed in order to answer this question.

Whether demographic qualities lead to an impact in fighting discrimination should be identified first and foremost. Within this framework we compared the above-stated data with age, gender, education and income levels. We will discuss data pertaining to these analyses next.

The two variables that bear statistically significant difference when the data are compared with education level, age, gender and income level prove to be education level and partially age. In other words, as education level and age go up so do initiatives for fighting discrimination and initiatives to seek remedies. Neither gender nor income level creates significant differences at this point. Indeed, while the rate of lodging applications before a body to fight discrimination within the literate and illiterate category is 17.9%, the figure goes up to 27.9% for university and graduate degree holders. Similarly, the rate of lodging applications before a body to fight discrimination within the 18-25 age groups was 13.8% while this figure goes up to 28.6% in

⁹⁰ Especially many studies that were conducted on more specific forms of discrimination have also reported similar results to those of this study. In other words, even if individuals face discrimination only a small portion of them utilize legal means against discrimination. See. Yılmaz, Volkan. – İpek Göçmen, I. (2015). “Türkiye’de Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Trans (LGBT) Bireylerin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Araştırmasının Özet Sonuçları.”

the 56-65 age group and to 37.5% in the 66 and older group. Thus, as age and education level go up so does seeking legal remedy.

We asked the participants what kind of a step they took in their pursuit for rights and fighting discrimination within the scope of this study. It should firstly be noted that the level of utilization of legal remedy mechanisms are quite low for all regardless of which mechanism was used. The most commonly utilized mechanism is to apply to the executive of the place where discrimination was faced but even this mechanism was used merely by 6.6% of those who faced discrimination. The use of this mechanism is important because it enables intervention then and there when one faces discrimination and the reason why it is used more may stem from this fact. The second remedy sought by participants of the study was to file criminal charges or bringing lawsuits before a court, while the third was to lodge individual applications before the Presidential Communication Center (PCC).

Data collected within this scope were also compared with such variables as age, gender, education and income level as was done before while the only variable that created a statistically significant difference was the education level. As the education level goes up so do initiatives for seeking remedies and fighting discrimination. Education level proves to be a determining factor especially in the use of such mechanisms as applying to the executive of the place where discrimination is faced, lodging applications before the ECtHR, GNAT, PCC and filing criminal charges/bringing lawsuits. Differences in age, gender and income level do not yield a statistically significant difference in the utilization of these mechanisms.

It may prove to be significant to see the responses offered to questions in the form of a Likert-type scale in order to understand the reasons why individuals do not make use of legal remedy mechanisms and avoid fighting discrimination. Firstly, a good part of the participants (about 41%) indicated that they did not know about their legal rights when they faced discrimination. When the undecided are added to this figure, it slightly goes over 60%. The rate of those who agree with the statement “I do not exactly know how and where I would apply to when I face discrimination” was about 38% and if the undecided are added to this the rate draws close to 60%.

What is more important is that these data reveal that some of the legal remedy mechanisms established to combat discrimination in Turkey are not known either. Indeed, the rate of those who indicated that they did not know about the existence of human rights boards in cities and

districts, of the NHREI and of the Ombudsman Institution is more than 45% in each. When the undecided are added to these, such figures amount to more than 60%.

Finally, responses to statements like “I think that resorting to legal means will not be useful if I face discrimination,” “I think that all kinds of struggle against discrimination will be useful in Turkey,” and “Violation of a legally protected right will definitely be met with criminal sanctions in Turkey” reveal that the participants do not have much confidence in the judiciary and generally in legal remedies or in any form of struggle in combating discrimination in Turkey. In other words, they think that whatever is done they would be to no avail.

Another result that supports the above-mentioned data emerges when we ask the participants, who indicated that they faced discrimination but did not take any action, about the reasons why they did not do so. The most dominant reason why people did not seek legal remedies seems to be assuming that they would be of no avail. It can, thus, be suggested that individuals do not have trust in neither the functioning of the judiciary nor in that of other mechanisms in combating discrimination. The emphases of the participants, who marked the “other” option with further explanations, both support the above-mentioned data and bear the traces of normalization of discrimination as well.

“Law exists merely in name, because I don’t believe that it would be of avail.”

“I feared that I would lose my job.”

“Unfortunately, I couldn’t have the courage back then because I was young.”

“They believe that we already deserved what happened to us.”

“There is no legal process about sexual orientation discrimination.”

“Legal processes go at a snail’s pace.”

“I was concerned about the status of the person I was complaining about and I was persuaded not to file a complaint.”

“Because I couldn’t file a complaint against a police officer as I thought they would already be protected.”

“I didn’t think I would get a fair result.”

“I didn’t take it serious enough to lodge an application.”

“I didn’t think there was a point to it because these were cultural codes and habits.”

“As I have experienced cases of discrimination that became very mundane, they end up getting involved in individual disputes.”

“I didn’t feel that mine was that important in the face of much more horrible discrimination.”

“I didn’t apply anywhere because I faced rather family pressure or problems in finding a job.”

“It was discrimination that everybody saw as normal.”

“It wasn’t that serious. They were ordinary things we were accustomed to in everyday life.”

“No one would give a damn because I’m disabled anyway.”

These examples above may also be read as indicators of how discrimination is normalized, taken for granted and, therefore, why individuals do not feel the need to engage in a struggle against it. Thus, not only does distrust in legal remedies but also normalization of discrimination and taking it for granted prove to be factors that prevent such struggle. Normalization and mundanization have also been emphasized in other studies conducted on discrimination. Indeed, a study conducted with civil administrators point to a similar result.

The civil administrators interviewed stated that these problems and challenges became more evident, they increased in number and varied in form especially in posts considered risky and during emergency periods. In fact, the interviews revealed that Alevi and/or Kurdish civil administrators’ facing practices like reassignment to passive posts and administrative investigations especially during emergency periods have virtually become a “tradition” that became “mundane.”⁹¹

Emphases by NGO representatives interviewed may be explanatory at this point. An İstanbul-based NGO representative working for the non-discrimination of LGBTI+ states the following about the reasons why people do not use legal or other mechanisms against discrimination:

If I were to talk specifically about the LGBTI, a lawsuit may at the same time mean ‘coming out of the closet’ for the person; many things may happen. Or it may mean telling the police, judges about their problems over and over again. This causes much secondary trauma for the person and they don’t believe that justice would be served. I mean, they usually avoid using legal remedies because they think that they would be exposed to discrimination again and again through one discrimination. And they may unfortunately prefer to brush it over by saying well ok, let’s not make a big thing out of it. Our target audience that we work with may not really prefer these remedies because they are afraid of repeated stigmatization and having to face another discrimination within that remedy seeking process. This is in fact because they both believe that these would be to no avail and because legal remedies and prosecution take a very long time in Turkey and they believe that they would be exhausted again and repeatedly face rights violations during that process.

91 Demirer, Yücel.- Hülya Kendir. – Adem Yeşilyurt. (2018). “Türkiye Kamu Yönetiminde Ayrımcılık: Kürt ve Alevi Yöneticilerin Durumuna İlişkin Sınırlı Gözlemler”, *Uluslararası ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD Yayınları, p. 45-53.

An executive from a women's association underlined in the interview that people did not know about their rights and believed that they would not be able to achieve any results: "I don't think they use [legal remedies] enough because they don't know about them. I think that they require more knowledge about their achievements or what they can do legally and they generally fail to lodge applications because of hopelessness resulting from assuming that 'we can't achieve any results even if we do this.'" Another executive for a Mardin-based women's association underlines the following points: "I think that people who face discrimination do not use legal or other remedies to fight discrimination enough. [...] Because they are worried about the possibility that they might not achieve any positive results. Some groups live on oblivious of their rights."

An executive of an İstanbul-based association working to end violence against women and discrimination explains the reasons why people who face discrimination do not engage in a fight against it using legal or other remedies as such:

What we see is that they don't use [remedies] often. Firstly, it happens this way: Most come to us after using these. I mean, they know, for example, most people in fact know that they should call the police; therefore, they go to the police but the police would reject them. They say 'go home, your home is safer.' They experience this a lot. (...) I can say that poor practice is so much that they avoid using those rights because they witness these...

A similar perception about the conduct of law enforcement is expressed by other NGOs as well. An executive from an İstanbul-based association that was established to fight discrimination against Kurdish LGBTI+ places a similar emphasis:

They come to the association and I say "Let's lodge an application," they will ask me there "Who was it? Where do you know them?" "Why did you let them into your house?" They will ask me these... They can't tell the police; the police ask you this: "Who was it? Why did you let them into your house?" They face thoroughly individual, subjective comments like "By god, this is always the case," "There you go, this happens to you of course." They of course don't want to apply to these mechanisms. I myself am one of them, I mean, I say why bother. You already go through psychological trauma, and as if that were not enough will you do that, will you experience another trauma by the hand of the state? You wouldn't want that naturally.

A representative from an association fighting discrimination against disabled women places a similar emphasis to the ones stated above but thinks at the same time that the challenges before access to such mechanisms are also very important in fighting discrimination.

There are also certain disadvantages. Now, you know that you were discriminated against, maybe you are aware of the issue. But, for example, disadvantages like being disabled affects situations as well. For example, say, you are going to file a complaint at the courthouse or you will bring a lawsuit at the

administrative courts or you will lodge an application before the human rights board. All these need to be accessible. Even thinking about these may sometimes keep people back from applying to these mechanisms. Maybe they know, maybe they are aware but such factors may prevent them from using some mechanisms.

Like how a disabled person cannot go out, a woman who was exposed to violence cannot do so because harassment and rape are such issues; the system wears you down. You have to tell people about things repeatedly everywhere. And you always tell them. You tell them what happened at the police station, you leave the police station and tell them what happened at the hospital, you leave the hospital and tell the prosecutor about what happened, after the prosecutor you tell the judge. After all these you tell the psychologist, an expert about what happened. All these mechanisms are very exhausting and most women [do not do so] because of this, plus there are of course other prejudices there; in addition, there are certain social disadvantages of being harassed and raped; these also add up like no one should know. People don't want to put up with all that. They prefer to put up with that pain, that distress but they don't have the energy to fight it. What they go through in fact is already traumatic.

Another representative from an İstanbul-based association that mostly works for the rights of the Roma has similar emphases as well.

They mostly withdraw; I don't think they use [these mechanisms] enough, it is not easy. Most of those who are discriminated against are already disadvantaged in terms of gender, disability, ethnic background or religion. They already have fears. So, they apply to us with great enthusiasm but when they calm down, their fear pulls them back. We encourage them in this, tell them that we stand by their side, we talk at great length; they say OK, then just drop it. There are many cases like this. First of all, going against the state particularly in our groups, they say we can't rebel against the state let alone lift a finger. So, they think that any kind of opposition would be rebellion against the state. On economic grounds for example. Well, generally local institutions, people apply to us. They then rescind their applications fearing that they would be excluded, be subjected to violence, be stigmatized where they live. I mean there is a perspective that says let's not get ourselves into trouble; whatever happened, happened; it is over now.⁹²

One of the important points that we identified during the interviews was the challenges faced particularly by disabled persons and refugees in access to remedies. An executive from a Samsun-based association for the hearing disabled puts such emphasis: “[...] There is also the PCC. When a person with hearing disability wants to express their complaint in their mother

⁹² An ample number of studies on failure to act against discrimination through legal or other means have also reported similar data to our results. See O'Neil, Mary Lou et al. (2018). *Türkiye'de Kamu Çalışanı Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İntersekslerin Durumu 2018 Yılı Araştırması*, Ankara: Kaos GL Yayını; Hatiboğlu-Kısat, B. - Odabaş, A. A. (2020). *Çankaya'nın Sitemli Yurttaşları, Kentsel Hareketlilik ve Kentsel Hizmetlere Erişim Ekseninde Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzleri: Ankara, Çankaya Örneği*, Ankara: Yeryüzü Kalkınma Kooperatifi Yayınları-1; Ördök, Kemal. (2017). *Türkiye'de 'Geçici Koruma' Altında Suriyeliler ve Seks İşçiliği*, Ankara: Kırmızı Şemsiye Cinsel Sağlık ve İnsan Hakları Derneği Yayınları; Kaya, Nurcan. (2015). *Türkiye Eğitim Sisteminde Renk, Etnik Köken, Dil, Din ve İnanç Temelli Ayrımcılık*, İstanbul: Tarih Vakfı (MRG);

tongue, that is Turkish sign language is their mother tongue, they cannot file a complaint via the PCC. We can also imagine this over courthouses or any hospital as well. I think this is gross discrimination.”

Yet the problems that face the disabled in access to justice is not limited to this. Taşçı et al. put forth the following about the problems that disabled persons face in access to justice:

Not only the fact that the state’s mere building of courthouses and assigning courthouse staff does not suffice for the exercise of disabled persons’ right to access justice but also one cannot talk about sufficient disabled-friendly settings in current courthouses (disabled access, signs in Braille, audio warning systems, etc.). Similarly, no interpreters who know sign language are employed at courthouses. Thus, prosecution processes for the disabled are hindered and their right to a fair trial can be violated.⁹³

As is seen, the results obtained from interviews are not very different from the data collected from questionnaires. Most of the NGO representatives interviewed complain about long-term judicial processes and the inability to achieve sufficient results from such processes. Therefore, the major problem here seems to be the reluctance and inhibition to fight discrimination on the grounds of above-listed reasons when one faces discrimination rather than the ways in which individuals perceive the prevalence of discrimination because judicial remedies are both considered to be exhausting and of no avail.

A detailed interpretation can be offered when the above-mentioned data on why individuals do not engage in initiatives against cases of discrimination that they faced are compared with demographic data.

Individuals’ education levels can create a significant difference in some of the reasons for failure to lodge applications. It is seen that the education level has a significant impact on not knowing where to apply, assuming not being able to achieve any results, financial difficulties, and not knowing one’s rights. Briefly, as the education level goes down the rate of “yes” answers to this question goes up when the variables of financial difficulty, not knowing where to apply, and not knowing one’s rights are at stake. There is also a direct proportion between the “yes” answers in the option assuming not being able to achieve any results, in other words, as the education level goes up so does the rate of those who indicated that they did not lodge

93 Taşçı, Ali. et al. (2018). “Adli Süreçlerde Engellilerin Adalete Erişimi ve Adli Sosyal Hizmetin Rolü”, *Uluslararası Engelli Hakları Konferansı Engellilerin Adalete Erişimi, Uluslararası Ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD, p. 82.

applications because they assumed that they would not be able to get any results.⁹⁴ Education level does not create a statistically significant difference in terms of other variables.

There are three variables with a significant difference at a high level created by the gender variable. The options fearing the reaction of their social circles and not knowing their rights are at a high level, while partial differences are revealed in the fearing something would happen to them option. The rate of women's responding "yes" to these factors is higher than that of men in all three variables. In other words, women are more fearful of their circles' reaction and something would happen to them in comparison to men, while at the same time they know about their rights less than men.

The variable of age affects only one variable. While the rate of individuals between 18 and 25 years of age who assumed that they would not be able to achieve any results if they lodged applications was 68.4%, this rate drops to 56.3% in the 56 and older age group.

We, on the other hand, ascertained that the total income level did not lead to a statistically significant difference in the above-listed reasons for not taking a step against discrimination. In other words, individuals' income level does not seem like an effective variable on their failure to act.

Finally, we will talk about how individuals, who utilized legal remedy mechanisms against cases of discrimination they faced, experience this process. The participants of the study were asked about the results of their legal initiatives. Accordingly, positive result (30%) and result pending (31%) responses have equal distribution, while the rate of those who indicated negative results was 39%. The responses of those who marked the "other" option for this question are like the above as well. Mostly those who emphasized that some of the lawsuits they brought were finalized with a positive judgment while for some others negative judgments were delivered are dominant. These are followed by those who rescinded their complaints because the process was taking too long.

We asked the participants, who indicated that the process was still pending, about what they thought about the reason for this. The most important factor that we saw here was "long-term trial" (38.8%). The responses "Applications' being taking into account or not according to the identity of the applicant" (19.4%) and "Course of the process according to the identity of the applicant" (13.6%) also refer to discrimination faced even during the utilization of legal

⁹⁴ For a similar result between education levels and knowledge about mechanisms that can be applied to in discrimination or rights violations cases see. AMER, Engellilerin Adalet Erişimi, Mevzuat Taraması Saha Araştırması Raporu, [Access to Justice for the Disabled, Legislation Review Field Research Report], p. 14.

remedies. It will not be wrong to argue that the response “Failure to conduct effective investigations” (14.6%) points to a similar problem as well.

We also observed that emphasis was placed on long-term legal processes during the interviews conducted with NGO representatives. An executive from a Hatay-based women’s association underlines this problem as such:

Generally, there is a long lasting, long-term judicial process. This judicial process has led to achievements in a couple of works we have undertaken so far but some of them are still pending. Unfortunately, it is not finalized in a very short period. We have problems like these. There are setbacks in acting and finalizing cases rapidly.

We asked the participants who got negative results what they thought about the reasons of such results in an open-ended question. The most general responses that we believe represented all are listed below.

“Normalization of discrimination, people’s failure to do something.”

“The institutions we applied to are not independent.”

“Political discrimination of the mayor.”

“Loopholes in bureaucracy and public institutions.”

“The penal code is insufficient in terms of discrimination.”

“The state seems to be taking care of its invalid citizens but in fact it doesn’t at all.”

“State’s bodies run by discrimination.”

“It was finalized in a negative way because it was verbal abuse and there was no proof.”

“Rule of law is controlled by the state in Turkey.”

“Legal remedies are dysfunctional; unlawfulness, arbitrariness, administrative pressure.”

“The person in charge was also discriminatory.”

“It ended in a negative result because of the indifference of administrators about harassment and despotic attitudes.”

“It was because the ruling party supports discrimination based on political views and they were afraid.”

In addition to these statements, especially some NGO executives working to promote LGBTI+ rights point out to the facts that measures are merely taken according to the identity of the applicant because of loopholes in legislation, no investigations are conducted, and thus legal remedy mechanisms end up being insufficient.

Since sexual orientation and gender identity are not listed as reasons for discrimination anywhere in legislation or the constitution, even in provisions that cover discrimination in Turkey, since it is only covered in terms of sex; we hear such words when we lodge an application. For instance, we lodged an application before the NHREI saying that a trans woman was not admitted to a hotel although she had a reservation merely because she was trans. What the NHREI says is: I don't review cases of discrimination based on sexual orientation and gender identity. It says my legislation cites sex; this is not discrimination based on sex, it doesn't concern me. (...) Unfortunately, because there's no recognition, it doesn't ignore but at the same it doesn't recognize either. Perpetrators go unscathed somehow, as it doesn't recognize this, as it maintains that loophole.

I will answer this question based on our target audience and our field of work. We, in fact, utilize them; I use the NHREI, the Ombudsman, the PCC but our lodging applications does not suffice, we cannot achieve positive results since their legislation does not recognize us. Some of these application mechanisms themselves even lead to repeated violations for us by their own hands. For example, the NHREI organized a conference called the protection of the family and argued that homosexuality had negative effects on the family there. We don't even think that we could get a positive response from the NHREI in such a case but we apply anyway. Of course, we get negative results. Do people use these mechanisms? They try to but the mechanisms themselves are of no use to us.⁹⁵

Moreover, some of the participants (38.9%) indicated that they also faced other forms of discrimination like repression, harassment, social exclusion, threat, violence, forced reassignment, and scorn due to such initiatives against discrimination. This state of affairs can be regarded as a factor that would undermine the struggle against discrimination in cases where people face discrimination. Thus, utilizing legal remedies to fight discrimination can also present themselves before individuals as novel ways to face discrimination.

Finally, we asked the participants what they would like to add about the state of affairs in Turkey about discrimination within the scope of this study. We are going to present some examples from responses to this question that we think represent the overall participants of the study. The considerable points in these responses are: (1) an overall high perception of discrimination, (2) pessimism about any future improvement and gradual elimination of discrimination and (3) the assumption that a fight against discrimination both through legal and other remedies is impossible in Turkey.

⁹⁵ This point is important because, as Spivak too underlined, the subaltern does not speak, even when it does it is not heard. Thus the subaltern votes, pays its taxes but it does not have access to structures of citizenship; this is the very reason why it is subaltern. See Spivak, Gayatri Chakravorty. (2009). *Les Subalternes Peuvent-Elles Parler?*, Amsterdam: Les Belles Lettres, particularly Chapter 4 and following parts.

“Gross cases of discrimination are happening in Turkey based on political ethnic background and even on regions.”

“As discrimination, there are many cases of discrimination based on political opinion but we nevertheless defend our ideas within rights, law, our justice.”

“It’s an exhausting and long process. More effort should be put for people to have more trust in law and the power of law. The judiciary should be independent.”

“There is a huge gap in public institutions. There are problems particularly in judicial organs. We are not living in a state governed by rule of law.”

“There is no legal process whatsoever for the LGBT.”

“Legislation about discrimination should be more determinant. Courses on discrimination should be offered within the education system.”

“I don’t have faith in the legal system in Turkey. I think that there is no justice and we’re governed only by a single man. Our ideas are not made much of, civil rights are not taken into account.”

“Discrimination has skyrocketed in Turkey in recent years. I don’t think that legal remedies would yield results.”

“There are legal loopholes, the law enforcement do not do their jobs properly, civilian authorities do not listen to victims of rights [violations].”

“The legal process should run rapidly. Public officials who commit discrimination should be punished.”

“Discrimination is definitely committed. I think that no just result is achieved even if persons seek their rights. I certainly do not believe that a trustworthy decision is delivered by law and justice.”

“Discrimination in Turkey just changes causes rather than being terminated unfortunately. There were like political ones in the 80s, religious ones in the 90s, and many others in the 2000s.”

“I think that all forms of discrimination are present in terms of religion, language, race, faith, sexual orientation (sexually). And now I don’t even think that maybe 50% of the justice system delivers due sentences.”

“No detailed information is provided about what needs to be done when people face such situations. This issue needs to be dwelled on more.”

“I think that discrimination in Turkey is always extreme no matter what it is about and no institution has ever been involved in an initiative to rectify the situation.”

“There’s no awareness about discrimination. Some conditions have become chronic and no one fights against it because it is taken for granted.”

“There’s discrimination about almost anything in Turkey. We face individual and institutional discrimination. A person with bodily disability is sometimes scorned by the society.”

“I think that my application against discrimination will be to no avail. Only a collective application may yield results. There is a lot of discrimination in Turkey. There is discrimination in every field.”

“We want justice, conscience in the country. I think that I will have problems in finding a job in the future. I think that nepotism works and because of that I will face discrimination.”

“The disabled face many cases of discrimination. The primary needs of the disabled are not met (access ramps, security bars in toilets). Institutions for the disabled are dysfunctional.”

“I think that principles of equality are not implemented for people in all institutions and the institutions that would provide, that should have provided this are not exactly doing their jobs.”

4. NGOs and Combating Discrimination

As has been underlined before, the responsibility for combating discrimination lies first and foremost with states and their institutions. The role of social organization, on the other hand, in combating discrimination is rather important as well. NGOs undertake various activities to curb prejudices and stereotypes that lead to discrimination, to monitor and document acts of discrimination, to ascertain measures to eliminate discrimination, to raise awareness about all these, to enable victims of discrimination use legal remedy mechanisms, to bring strategic lawsuits before courts and maintain trial follow-up, and form networks or platforms.⁹⁶

We had indicated that we interviewed representatives from 18 NGOs that were established to combat discrimination within the scope of this study. This part analyzes data collected from these interviews. Our aim here is to understand (1) the kind of activities NGOs undertake particularly about discrimination; (2) the relationships among NGOs that work in different fields to fight discrimination and the opportunities for cooperation; and (3) the kinds of challenges they face in fighting discrimination.

While 14 of the NGOs that we interviewed within the scope of this study conduct activities to fight discrimination, 4 of them are indirectly involved in the fight against discrimination. It is possible to group these NGOs, based on our interviews, into two groups as (1) those empowering individuals within their target disadvantaged groups, raising awareness in these groups, enabling the exercise of legal remedy mechanisms, and monitoring and documenting cases of discrimination, (2) those that rather organize mass protests and meetings (panels, interviews, fora, etc.) instead of working directly with individuals or those who faced discrimination. For instance, an executive from an association working for disabled women that we can sort into the first group states the following about their activities:

⁹⁶ Beyazova, Ayşe. (2012). “Ayrımcılıkla Mücadelede Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü”, in *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, (Eds. Kenan Çayır-Müge Ayan Ceyhan), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, p. 278

Well, discrimination against disabled women and girls is something very common and comprehensive. For example, we work [in the fields of] violence and gender. We mostly do awareness raising works. I mean, we worked in different cities in Turkey for about four-five years to raise gender awareness with disabled women. We published a report on violence against disabled women in Turkey in 2013-2014. Our activity area is usually within this framework.

Another executive from a Samsun-based association for the rights of disabled persons, which we can also categorize under the first group, talks about similar activities as well.

Our organization is an NGO that promotes social, cultural, employment intensive and sportive works for hearing disabled individuals. Along with these we undertake rights-based activities to support hearing disabled individuals. We can say that the hearing disabled field is one that already wrestles with the problem of discrimination a lot. The major issue here pertains to problems about language acquisition and the related training studies for this. For hearing disabled individuals and rights-based consciousness we conduct works, for example, about the right to access information.

Some of these NGOs also receive personal applications by persons who claim that they faced discrimination, provide legal assistance and monitor trials along with providing psychologists as well.

An executive from a Samsun-based Alevi association, which we can categorize under the above-mentioned second group, indicates the following about their activities:

(...) Alevism is a faith that has been disregarded for centuries in Anatolia. It is still an ignored, banned faith that has gone through severe trauma both during the Ottomans, Seljuks and the republic. Now our signboard reads *Cemevi* but the GNAT has not delivered a decision to recognize *cemevis* as places of worship yet. Although the ECtHR had delivered a judgment to this end, they do not grant our right by implementing this judgment in domestic law. We have been fighting for equal rights for years. We have even organized serious rallies about this issue in İstanbul, Kadıköy; Ankara, Sıhhiye; İzmir [NGO] No 1 and expressed our reaction in a mass rally. We organized signature campaigns to this end as well.

Most of the NGOs we interviewed stated that they conducted joint works particularly with other NGOs working in similar fields and were able to undertake joint projects with them. But the problem here seems to pertain to possible cooperation among NGOs that especially work in different fields of discrimination. As we have underlined before, discrimination has multiple façades, which makes cooperation and coordination among NGOs that work in different fields very important in the fight against discrimination. Indeed, an executive from an association for disabled women emphasizes this point.

We, of course, cooperate [with other NGOs]. The issue of disabled women is in fact the most important cause of our work; to make disabled women's problems based both on being disabled and women, those

unequal and discriminatory problems visible. Because organizations for the disabled don't see women, while women's organizations don't really see the disabled working in the field. Thus, we are stuck in an in-between place as both disabled persons and women and we had very serious problems about visibility. So, on the one hand, our paths haven't crossed thus far with organizations for the disabled, women's organizations, LGBTI organizations working in other fields of discrimination or one-to-one with like other organizations working on race, ethnic background but it is one of the things the we can do most when met on some common ground.

An executive from an LGBTI+ association responds to our question on cooperation with other NGOs working for non-discrimination as such:

Yes, we do. We always have contact with all the LGBTI associations in Turkey and even with those LGBTI entities that are not associations. We may conduct joint projects too. We already are members to the same umbrella networks with most of them or are among the founders of the same umbrella networks. We do joint work with all if need be... When it comes to the LGBT field, I think the answer is yes. But we have this problem. For example, we too work on sexual orientation and gender identity and most fundamentally gender. Unfortunately, we can't develop this often with the feminist movement, I mean, with women's associations; we can't establish contact this often as we do with LGBT associations or we can't get feedback this often or we reach a certain point but then they abruptly forget about LGBT inclusivity in another statement they release and we go back to zero. We unfortunately have this problem.

Based on the two statements above along with our observations from other interviews, we can argue that there is a close relationship and cooperation among some of the NGOs working in the same field in combating discrimination but such cooperation is harder to undertake in different fields. This fact can be regarded as a disadvantage for NGOs to fight against the multiple structure of discrimination.

NGO representatives interviewed also indicate that they face numerous challenges in fighting discrimination. While some of these are about their own organizational capacities and financial problems, a significant portion emerge in the inadequacy of non-discrimination mechanisms, difficulties in practice, and relationships with state institutions. Especially associations working for LGBTI+ rights seem to face more problems with state institutions than others. An executive from an İstanbul-based LGBTI+ association underlines the following on this matter:

We unfortunately face numerous challenges. I mean, audits top these. Offices can be raided after being targeted by the state. A few years ago plainclothes officers raided our office. While there were a couple of association members and executive board members inside. We have already got used to this; a protest is organized on Twitter every six months to raid our offices and we are forced to fight against these as well. The prevention of marches... Well, like I said, through audits; we may be subjected to audits a lot. We can't get responses to our applications for information; this last thing I said is not specific to us, it is one of

the overall problems of the civil society in Turkey but we really have a hard time in even being at the office because we are an LGBTI association. Our problems are like these.

Another representative from an LGBTI+ association underlines the challenges in their use of non-discrimination mechanisms.

[These mechanisms] definitely work if you are Turkish, male, white, heterosexual. If you are religious, if you are Sunni and Hanafi Muslim, yes, the PCC can work all very fine, the state can stand on your side all very fine... Yet all the rest identities, we can add age to this too, and gender as well, being a woman or a man or others that fall outside this binary, I mean, all identities; any application you lodge is not really taken seriously. The state, I mean, stands with a guy who is 28-30 years old, white, Turkish, male and heterosexual, as it always does. Yes, these mechanisms exist but because these mechanisms are controlled by a party, they are only good to defend the rights of groups that are closer to its own views and that look like them, in fact to defend the rights of those who commit discrimination themselves. All the mechanisms in fact serve this end. You can merely lodge applications but I haven't witnessed any developments after lodging applications.

Similar challenges are actually faced by other associations working for non-discrimination as well. An executive from a Hatay-based women's association points to the same pressures.

We face many challenges as the (...) Association. Our office was sealed and we were fined based on trumped-up grounds in the simplest terms. At the same time initiatives are taken by calling women who participated in a training program for women's human rights, harassment by calls from the police, filing fake reports about women, and estranging women from the association. We pay heavy prices as an association in this regard.

Another executive from a women's association emphasizes the fact that practice is very important even if the laws prohibiting discrimination are adequate and the actual challenges are met in practice.

Everyone you talked to may have told you this: It is actually great in writing but so poor in practice. When a police officer or a lawyer doesn't know the law, a great shortcoming appears. Therefore it is important rather than legal provisions, I think that the practice part is problematic. But there are actually many other things that need to be improved in terms of legislation as well. When you go into it the legal regulations are not ideal either. I think that we are in a very bad situation in all regards. Unfortunately if poor practice is just as common and left to arbitrary conduct so is good practice. I mean, when you come across someone with a good approach, someone who might have had education in this field, an expert you face something good. The fact that this has been left to such personal things, failing to have been established on a standard proves to be a major issue. As long as this is maintained, such practices, implementation of laws I mean, discrimination would be multiplied. What is more there is serious discrimination in social terms too. ... It seems that it is on the rise not only in Turkey but all over the world, as these conservative policies take more hold.

We think that the most important emphasis on the relationship between the civil society and the state is placed by the following statement of an executive from an association working to promote Roma rights: “We, too, face many of the challenges met by civil society organizations in Turkey. Especially as the political discourse changes so do acts in civil society. While you are untouchable in a minute, you can become a target to be touched in another minute. Political discourse changes daily in this country.”

It seems that the political powers in Turkey get involved with the civil society within the framework of their own ideologies and political attitudes. In brief, the fact that sects, aid associations and foundations, associations of women with Islamic education, etc. have taken the center stage following the 2000s can be regarded as one of the indicators that the state only establishes contact with the civil society as long as it fits its own ideology.⁹⁷

NGOs, on the other hand, mostly fail to affect policy-makers due especially to the over-centralized public administration mentality. The government takes into account EU’s demands rather than those from the civil society but it is observed that the government has recently been disregarding EU’s demands as well.⁹⁸ Nevertheless it should be stated that the NGOs working for non-discrimination also face numerous problems too. For instance, the following conclusions were reported in a report conducted with NGOs working for the rights of disabled persons:

[A]bout one thirds of the associations regard their internal problems (inadequate association, low awareness in members, acts damaging trust before the eyes of the public) as a major problem preventing their activities. Almost half of them qualify financial problems as the main challenge. Similarly, almost half of them regard external problems (legislation, bureaucracy, society) as the major challenges.⁹⁹

5. Conclusion and Discussion

The aim of this study was to understand the ways in which discrimination is committed in Turkey and in which fields it was prevalent, how individuals’ experiences of discrimination and

97 For a study that supports this view, see Coşkun, M. Kemal. (2007). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*, Ankara: Dipnot Yayınları.

98 Gül, İdil Işıl et al., *ibid.*, p. 9.

99 Yazıcı, Ergün. – Yemişçi, Derya A. (2010). “Engellilere İlişkin Sivil Toplum Kuruluşlarının Sorunları: İzmir İli Bakımından Bir Değerlendirme”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II Bildiriler*, İstanbul: Petrol-İş Yayını, p. 206.

their perceptions of future were shaped, and finally individuals' awareness of legal remedy mechanisms and the degree to which they utilized/were able to utilize these mechanisms.

Firstly, it is observed that the individuals who participated in the study have a perception that cases of discrimination is high in Turkey. Yet the perception of discrimination based on political views, gender, religious faith, and ethnic background is higher than that of others. Perception of discrimination based on physical disability, mental disability, and ageism on the other hand is quite low. One can argue, then, such discriminatory conduct and practice is not much visible in the society and social awareness should be raised about these points.

Additionally, there is a close correlation between the perception of discrimination and experiencing discrimination in social life. The perception of the prevalence of discrimination in individuals who faced discrimination for any reason is higher than that of others. Further, the group which indicated that they experienced discrimination believe that their chances of facing discrimination in the future is higher than the other group.

When the demographic characteristics affecting individuals' perception of discrimination are taken into account, it is seen that education status is effective in perceptions of all forms of discrimination. In other words, as the education level goes up so does the perception of the prevalence of discrimination. Income levels and age, too, have a significant effect on the perception of prevalence of discrimination. Younger individuals and those with lower income have a higher perception of the prevalence of discrimination in the society. Gender, however, does not lead to a statistically significant difference in individuals' perception of discrimination.

According to data collected within the scope of this study, a significant part of the participants indicated that they faced discrimination in their lives one way or another even if for once. The reasons for discrimination also match data on their perception of which forms of discrimination are prevalent. In other words, there is a high perception of discrimination based on gender, ethnic background, religious faith, and political views and the forms of lived discrimination are seen based on these very four forms of discrimination. This result signifies that individuals tend to generalize their lived forms discrimination over to the society as well.

Further, more important results that need to be discussed emerge at this point. According to the collected data, although the level of perception of discrimination and the rate of those who faced discrimination are high, this fact does not guarantee that individuals who faced discrimination will engage in a struggle for their rights. According to the data collected, a couple of reasons can be listed for such state of affairs: (1) Firstly, a significant part of individuals do not know

where to apply and their rights for non-discrimination when they face discrimination. The most common remedies known are either lodging applications before the executive of the related institution or bringing lawsuits before courts. These individuals do not know much about the NHREI, the Ombudsman Institution, city and district human rights boards as alternative remedies. (2) Secondly and more importantly, even knowledge of all these remedies does not guarantee that individuals will engage in a struggle against discrimination. Firstly, they believe that they will not be able to achieve any positive result even if they utilize legal remedies. This, in turn, shows that trust in the judiciary is quite low. Further, when the fact that judicial processes generally take too long is added to the assumption that no results can be obtained, individuals avoid getting involved in these processes. Indeed, as has been discussed above, the results obtained by individuals who experienced discrimination when they resort to legal remedies against discrimination support this as well. The rates of applications with positive results and those pending are equal; they are both about 30%. The rate of applications with negative results is about 40%. In other words, about 70% of applications are still pending or finalized with a negative result. At the same time trust in such alternative semi-judicial institutions like the NHREI and the Ombudsman Institution is at quite low levels. (3) Thirdly, individuals who face discrimination also face further discrimination during procedures in access to justice and this pulls them off from engaging in a struggle against discrimination. For instance, going to the courthouse for an individual with physical disability, the absence of necessary equipment to lodge an online application for an individual with audio or visual disability, even going to the law enforcement poses a problem for the LGBTI+ all by itself are challenges before access to justice. (4) Finally, the fact that individuals' disregarding certain practices and attitudes as discrimination along with the fact that some forms of discrimination have become normalized and been taken for granted within the society emerge as a factor that prevents the fight against discrimination.

These results reveal that three points need to be underlined to combat discrimination. The first one of these requires an increase in the number of awareness raising initiatives about what discrimination is and how it needs to be perceived because, as we have stated above, some forms of discrimination (discrimination against the elderly, the disabled etc.) are not quite visible in the society; while the second necessitates an increase in the number of awareness raising initiatives about the steps to be taken, which legal remedies can be utilized, and what the related rights are when one faces discrimination. Finally, the results of the study require the establishment of apparatuses and mechanisms to control the state and its institutions as per their

conduct in non-discrimination or the improvement of such mechanisms in the case that they exist since one of the results of the study pertains to the fact that individuals abstain from engaging in a struggle against discrimination even if they experience one because they face challenges in gaining access to justice mechanisms or assume that they would not be able to achieve any results. Indeed, the data collected demonstrate that merely incorporating legal provisions to fight discrimination is not enough on its own but practices especially by public employees are much more important.¹⁰⁰

The above-mentioned points underlined to combat discrimination also show that the NGOs working in this field can assume an important role. Yet the challenges faced by these NGOs prevent them from involvement in such initiatives as well. All possible cooperation among NGOs working both in the same fields of discrimination and in different areas should, under these conditions, be improved both in order to form a public opinion and to enable awareness raising initiatives to be effective. Additionally, it seems that the state should assume an active role to render these initiatives sustainable.

¹⁰⁰ For a recommendation arguing that social service workers can raise awareness and enhance knowledge about discrimination against disabled persons for all state personnel working in the field of justice see, Taşçı, Ali. Et al. (2018). “Adli Süreçlerde Engellilerin Adalete Erişimi ve Adli Sosyal Hizmetin Rolü”, *Uluslararası Engelli Hakları Konferansı Engellilerin Adalete Erişimi, Uluslararası Ayrımcılık Konferansı*, İstanbul: ESHİD, p. 84.

Appendix: Demographic Data

Gender	Number	Percentage (%)
Woman	508	42.3
Man	663	55.3
Not disclosed	29	2.4
TOTAL	1200	100

Age	Number	Percentage (%)
18-25	280	23.3
26-35	378	31.5
36-45	271	22.6
46-55	159	13.3
56-65	87	7.2
66 and older	25	2.1
TOTAL	1200	100

Education	Number	Percentage (%)
Literate and illiterate	40	3.3
Elementary school	100	8.3
Secondary school	163	13.6
High-school	250	20.8
Associate degree	208	17.3
Bachelor's and higher	439	36.6
TOTAL	1200	100

Place of birth	Number	Percentage (%)
Village	223	18.6
District	327	27.3
City	281	23.4
Metropolitan	369	30.8
TOTAL	1200	100

Work status	Number	Percentage (%)
Waged in public sector	220	18.5
Waged in private sector	295	24.7
Freelance	121	10.2
Freelance, employer	72	6
Retired	78	6.5
Unemployed	132	11.1
Student	171	14.3
Housewife	86	7.2
Farmer	2	0.2
Day laborer	5	0.4
Other	10	0.8
TOTAL	1192	100

Total income	Number	Percentage (%)
2500 and less	229	19.4
2501-5000	382	32.4
5001-7500	289	24.5
7501-10000	157	13.3
10001 and more	121	10.3
TOTAL	1178	100

Number of persons in the household	Number	Percentage (%)
1-2 person(s)	411	34.6
3-4 persons	569	48
5- 6 persons	168	13.2
7-8 persons	31	2.6
9 persons and more	7	0.6
TOTAL	1186	100

Socio-economic status	Number	Percentage (%)
Lower	314	26.2
Middle	818	68.2
Upper	68	5.7
TOTAL	1200	100